

811.542
M 90

81(07)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ALOQA, AXBOROTLASHTIRISH
VA TELEKOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI DAVLAT
QO'MITASI
TOSHKENT AXBOROT TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI

O'zbek va rus tillari
kafedrası

**MUSTAQIL SHUG'ULLANISH UCHUN DIDAKTIK
MATNLAR VA TOPSHIRIQLAR**
(Rusiyabon maxsus fakultet talabalari uchun)

Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti

373339

Axborot Resurs Markazi

TOSHKENT-2014

TATU Ilmiy-uslubiy kengash muhokamasida tasdiqlangan
(13.05.2014 йил 9-sonli bayonoma)

Mas'ul muharrir: S.X. Abdullayeva

Tuzuvchi: Radjabova Z.B.

Taqrizhilar: f.f.n, dots. A.Rafiyev,

f.f.n, dots. M.X. Axmedova

Qo'llanma rusiyzabon maxsus fakultetning iqtidorli talabalariga mustaqil shug'ullanish uchun mo'ljallangan. Kiritilgan matnlar harbiy sohaga taaluqli bolib, ular turli mavzular asosida berilgan. Qo'llanmadan barcha guruh talabalari ham foydalanishlari mumkin

SO‘Z BOSHI

“Davr bizdan oquv-tarbiya jarayonini, milliy kadrlar tayyorlashni tashkil etish va takomillashtirishga jiddiy e‘tibor berishni talab qilmoqda. Bu jarayon eng zamonaviy talablarga javob berishi, harbiy fanning eng songgi yutuqlarini, jangovar harakatni olib boorish tajribasini, shu jumladan chet el tajribasini ham hisobga olgan holda amalgam oshirilishi kerak.-deydi prezidentimiz I. A. Karimov.

Bunda Markaziy Osiyo mintaqasining xususiyatlarini nazarda tutish, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Amir Temur, Bobur singari buyuk ajdodlarimizning sarkardalik qobiliyatlarini, harbiy san’atlarini va strategic tafakkurlarini organish, ulardan saboq olish zarur”. Shu jihatlarni e‘tiborga olgan holda didaktik matnlar ushbu ishning asosini tashkil qiladi. Ular jonli otmish bilan buyuk kelajakni uzviy bog‘lab turishga, bolajak aloqachi ofitserlarning ozlarini ulug‘ ajdodlarimiz merosining munosib vorislari deb his qilishlarida omi alohida. Shuningdek, ikkinchi jahon urushida jasorati bilan nom qoldirgan ozbek og‘lon va qizlarining nemis bosqinchilariga qarshi olib brogan hayot yollariga oid didaktik matnlar va ularga berilgan topshiriqlar hamda mustaqillik yillarida ozlarini hayot yollarini Vatan mudofaasi uchun bag‘ishlagan insonlar haqidagi materiallar milliy ma’naviyat, mafkurani shakllantirishga da’vat etadi deb hisoblaymiz. Chet el armiyalariga doir matnlar ham yangi ma’lumotlar beribgina qolmay, u Vatanga sodiq aloqachi kadrlar bolishga da’vat etadi.

Taqdim etilayotgan didaktik matn va topshiriqlar mustaqil shug‘ullanish uchun barcha talabalarga qol keladi.

O'zbek tilini organaman TIL-MA'NAVIYAT KO'ZGUSI

Har bir xalqning o'z tili, urf-odatlari, an'analari bolgani kabi, O'zbekiston Respublikasida davlat tili hisoblanadigan – o'zbek tili jahonda 6912 ta tillardan biridir. E'tiborli tomoni shundaki, ushbu 6912 tildan 347 tasining har birida kamida bir million kishi gaplashadi. Bu — dunyo tillarining 5 foizini, sayyoramiz aholisining esa 94 foizini tashkil etadi.

Aksincha, tillarning qolgan 95 foizida jami aholining 6 foizi sozlashadi. xolos. Etnologlarning ma'lumotiga kora, Osiyoda — 2200, Afrikada — 2060, Okeaniyada — 1300, Amerikada — 1000, Yevropada esa atigi 230 ta til mavjud ekan. Qiziqarli jihati shuki, jahonda mavjud tillarning yarmida dunyodagi 8 ta mamlakat aholisi sozlashadi, xolos: Papua-Yangi Gvineyada — 832 ta, Indoneziyada — 731 ta, Nigeriyada — 515 ta, Hindistonda — 400 ta, Meksikada — 295 ta, Kamerunda — 286 ta, Avstraliyada — 268 ta, Braziliyada 234 ta til mavjud.

Shuni e'tiborga olish lozimki, tillarning aniq sonini hech qachon hisoblab bolmaydi. Chunki bu davr shiddat bilan ozgaruvchan zamondir. Uning shiddati ayrim tillarning umuman yoqolib ketishiga olib kelmoqda. Buni shundan ham bilsa boladiki, keyingi bir necha on yilliklarda 6800 dan ortiq tilning deyarli yarmi yoqolib ketish xavfi ostida turibdi. Bunga turli xil urushlar, urbanizatsiya, g'arblashtirish, diskriminatsiya, kasallik, ochlik, aholining kochishlari kabi koplalab omillar sabab bolmoqda. Jumladan, alyaskalik 83 yoshli Meri Smis (Mary Smith) "Eyak" tilida gapiradigan oxirgi inson ekanligi lingvistlar tomonidan e'tirof etilgan.

Bunda jahondagi mavjud tillarning faqat 1/3 qismigina yozuvga ega ekanini hisobga olsak, yoqolib borayotgan tillardan kelajakda nom-nishon ham qolmasligiga amin bolamiz. Xususan, ayni paytda Afrikadagi tillarning 80 foizi oz orfografiyasiga ega emas.

Bugungi kunda jahonda eng kop gapiriladigan tillar sifatida xitoy (13,69 foiz), ispan (5,05 foiz), ingliz (4,84 foiz), hindu (2,82 foiz), portugal (2,77 foiz), bengal (2,68 foiz), rus (2,27 foiz), yapon (1,99 foiz), nemis (1,49 foiz), tillarini sanab otish mumkin.

Hozirda ommaviylashib, kundalik hayotimizga kirib borayotgan internet ham tillar rang-barangligidan iborat. Ushbu tillarning 68 foizini Yevropa tillari tashkil etsa, 32 foizi Osiyo va orta Sharq tillari hisoblanadi. Jumladan, ikki eng kop qollaniladigan til ham ingliz (35,2 foiz) va xitoy (13,7 foiz) tillaridir.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar jahondagi mavjud tillar xususida edi. Bevosita ozbek tili haqida gapiradigan bolsak, bu — oz orniga ega bolgan tillardan biri sanaladi. O'zbekiston bilan qardosh respublikalarning barchasida ozbek tilida gaplashuvchilar topiladi. Hozirgi kunda dunyoda ozbek tilida gapiruvchilarning soni 25 milliondan ortadi.

Xususan, Afg'oniston Konstitutsiyasida pushtiy, dariy va ozbek tilining qonuniyligi belgilab qoyilgan, bu yerda ozbek tilida sozlashuvchilar soni 2,5-4 mln. kishi atrofida. Tojikistonda 1.2 mln., Qirg'iziston va Saudiya Arabistonini mamlakatlarining har birida 550-600 mingdan, Turkmaniston va Qozog'iston davlatlarining har birida 320-330 mingdan, O'zbekistonda esa 18 mln.dan ortiqni tashkil etadi.

O'zbek tilining tarixiga nazar soladigan bolsak, uning qadimiy tillardan biri ekanini bilishimiz mumkin. O'zbek xalqining ajdodlari qadimda xorazm, baqtriya, sog'd tillarida gaplashishgan. VI asrdan esa turk hoqonligi tomonidan zabt etilgan Turkistonda mahalliy aholi o'z tili va osonligi uchun turk tiliga o'ta boshladi. Bu davrdan turli buyumlarda yozilib, bizgacha yetib kelgan O'rxun-Enasoy yozuvlari — Tonyuquq, Kultegin, Bilga hoqon bitiklarini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, dastlabki turkiy asarlar — "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig" ham XI asrda yaratilgan.

Bu til, ayniqsa, Temuriylar davrida rivoj topdi. Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur bu tilda betakror asarlar yaratdilar. Jumladan, Navoiy bu tilning fors tilidan ham boyligini oz asarlari orqali, shuningdek, "Muhokamatul lug'atayn" ("Ikki til muhokamasi") asarida isbotlab berdi. Mahmud Zamaxshariy esa XII asrdayoq "Muqaddimatul adab" asarida 6000 dan ortiq ozbek-turk sozlari bilan bog'liq sozlarni sanab otgan. Bu tilning rivojiga Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy, Turdi, Munis, Mashrab, Ogahiy ham alohida hissa qoshganlar. Zamonaviy ozbek tilini tizimlashtirish — XX asrning avvalida boshlandi. Bu yolda 1921 - yilda ozbek tili va orfografiyasiga bag'ishlangan olka s'yezdida jadidlar tomonidan tegishli qarorlar qabul qilindi. O'zbek tili maktablarda alohida fan sifatida o'qitila boshlandi. Bu esa ozbek tili darsligining yaratilishiga asos boldi. 1919 -yilda Elbekning "Bitig yollari" darsligi, songra 1921-yilda "Yozuv yollari" bosilib chiqdi. 1924- yilda avvalgilarga nisbatan birmuncha mukammal bolgan "O'zbek tili darslari" kitobi Shorasul Zunnun, Munavvar qori, Qayum Ramazon tomonidan chiqarildi.

1925- yilda Abdurauuf Fitrat ozbek tili grammatikasiga oid "Morfologiya" asarida avvalgi olimlar tomonidan qilingan ayrim

xatolardan chetlashib, fonetika, morfologiya, sintaksis bo'yicha qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirdi.

1929-yilda o'zbek tilining alifbosi arab yozuvidan lotin yozuviga otdi. 1940 yilda esa lotin yozuvidan kirill alfavitiga o'tildi. Shu tariqa o'zbek tilining lug'ati oz ekvivalenti bolgan rus sozlari hisobiga "boyidi": masalan, muallif — avtor, ziyoli — intelligent g'oya — ideya, mafkura — ideologiya. "Eskicha" sozlarni qollagan olimlarga nisbatan panturklar yorlig'i yopishtirildi. Aksincha, ruscha sozlarni ishlatish taraqqiyot va rivojlanish omili sifatida olqishlandi. Shu bilan birga rus tiliga ajratilgan soatlar o'zbek tiliga ajratilgan soatlarni qisqartirish hisobiga kopaydi.

Vaziyat faqat milliy ozodlik harakatlari davrida ozgarib. O'zbekiston mustaqilligi tomon ilk bor olg'a qadam qoyildi. 1989- yil 21 -oktabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berildi. Unutilgan o'zbek sozlari tiklana boshlandi.

1993- yilda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida" O'zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilindi. 1995- yil 6- mayda ushbu qonunga o'zgartirish va qoshimchalar kiritildi.

1992- yilda qabul qilingan Konstitutsiyaning 4-moddasiga muvofiq: "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir. O'zbekiston Respublikasi oz hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlari va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratadi".

Узбекский алфавит (O'zbek alifbosi)

Буквы (harflar)	Произношение (talaffuz)	P p	пэ
A a	а	Q q	среднее между звуками “ка” и “ха”
B b	бэ	R r	рэ
D d	дэ	S s	сэ
E e	э	T t	тэ
F f	фэ	U u	у
G g	гэ	V v	вэ
H h	мягкое “хэ”, произносится без усилий	X x	твердое “хэ”
I i	и	Y y	йэ
J j	джэ (иногда жэ)	Z z	зэ
K k	кэ	O' o	среднее между звуками “о” и “у”
L l	лэ	G' g'	среднее между звуками “гэ”

			и "хэ"
M m	мэ	Sh sh	шэ
N n	нэ	Ch ch	чэ
O o	о	Ng ng	нг (звук состоящий из двух букв)
		' (tutuq belgisi)	апостроф, используется для обозначения твердого знака

Буква "а" обозначает гласный звук [a], который приближается к русскому [a] в безударной позиции. В сочетании с согласными звуками произносится несколько мягче (за исключением, позиции после букв q, g', h).

Misollar (Примеры)

ama – вон, вот

mana – вот

aka – старший брат

uka – младший брат

aka-uka – братья

ama aka – вон (вот) старший брат

mana uka – вот младший брат

mana aka-uka – вот братья

Буква "i" обозначает звук [i], который менее энергичен и более краток, чем русский [и]:

ip – нитка

igna (nina) – игла, иголтка

iz – след, следы

imzo – подпись

Прочитайте (oq'ing) :

Mana ip (Вот нитка). Ana ip (Вон нитка). Mana nina (igna) (Вот иголтка). Mana iz (Вот след). Mana imzo (Вот подпись).

Буква “о”. При произношении звука [o] язык лежит на дне рта, а кончик его удален от зубов. [o] произносится более открыто по сравнению с русским [o]:

non – хлеб

bola – дитя, ребенок

ol – бери

olma – яблоко

Mana non (Вот хлеб). Mana bola (Вот ребенок). Karim, nonni ol (Карим, возьми хлеб). Lola, olmani ol (Лола, возьми яблоко).

Tanlangan kasbdagi o'zbek tilining orni

HARBIY TA'LIM

Qurolli kuchlarni **ng** qoshin tur lari va maxsus qoshinlar uchun kadrlar tayyorlash orqali **harbiy ta'lim** amalga oshiriladi. «Harbiy ta'lim» da ofitser va boshqa **harbiy xizmatchilarning** amaliy faoliyati uchun zarur bolgan **fundamental bilimlar**, ya'ni ijtimoiy fanlar, fizika, matematika, ximiya va h.k., **shuningdek**, maxsus harbiy fanlar oqitiladi.

Harbiy ta'limning paydo bolishi va rivojlanishi harbiy fan hamda harbiy san'atning rivojlanish tarixi bilan uzviy bog'liq. Harbiy ta'lim maxsus ta'limning mustaqil sohasi va harbiy kadrlarni tayyorlash tizimi sifatida pivi'o bolishi Yevropaning qator mamlakatlarida 17- asr oxiri va 20- asr boshlarda maxsus harbiy oquv yurtlari tashkil etishi bilan bevosita aloqador.

Harbiy ta'limning eng yuqori bosqichi Oliy harbiy ta'limga tog'ri keladi. Bu ta'lim harbiy akademiya hamda ba'zi oliy bilim yurtlarida beriladi. Tinglovchilar ijtimoiy fanlar, **operativlik san'ati**, umumiy taktika, qoshin turlari va maxsus qoshinlarning taklikalari, harbiy san'at, urush tarixi kabilarni organadilar. Texnik jihatdan tayyorgarlikka jiddiy e'tibor beriladi. Bunda jangovar texnika-qurollarning taktik-texnik xususiyatlari, tuzilishi, ularni janglarda qo'llash va boshqalar organishning ahamiyati katta. Ommaviy qirg'in qurollari, ulardan saqlanish yollarini bilib olish, harbiy hamda jismoniy tayyorgarlik, chet tilirni oqish masalalari harbiy ta'limning oliy bosqichida organish ko'zda tutiladi.

O'rta harbiy-texnik va harbiy maxsus ta'lim texnik va maxsus bilim yurtlari tizimida amalga oshiriladi. Harbiy bilim yurtlarida malaka oshirish bilan bog'liq bolgan ijtimoiy-iqtisodiy, taktika, umumiy harbiy, umumiy ta'lim va umum texnik fanlar organiladi.

Boshlang'ich harbiy ta'limda oddiy harbiy xizmatchilarga siyosiy, harbiy va maxsus bilimlar beriladi. Shuningdek, amaliy malakani oshirish ko'zda tutiladi. Qurolli kuchlar Ustavi hamda qurol va jangovar texnika qismlari, ularni qo'llash haqidagi bilimlar boshlang'ich harbiy ta'limda beriladi.

O'zbekiston - mening Vatanim

O'zbek xalqining paydo bolish tarixi qanchalik uzoqqa borib taqalsa, uning milliy urf-odatlari, marosimlari ham shunchalik teran tarixiy ildizga ega. Ular xalqning ma'naviy ehtoyjlari zamirida paydo bolib, shakllanib, sayqallanib oz mazmunida shu xalqning orzu - oylari, istaklari, turmush tarzi, axloq normalarini mujassam etadi. Shuning uchun ham har bir xalq, elat, millat, ularni ko'z qorachig'idek avaylab-asrab, taraqiy ettirmog'i, kelgusi avlodlarga ma'naviy qadriyat sifatida yetkazmog'i lozim.

Darhaqiqat, an'analar, urf-odatlar, marosimlar va bayramlar xalqning millatning ma'naviyti, qadriyatlarining ajralmas qismi. Prezidentimizning sayi — harakatlari tufayli jamiyatni ma'naviy yuksaltirish, milliy qadriyatlarimizni tiklash, ularning umrboqiyiligi ta'minlash borasida juda katta g'ana xorliklar qilinmoqda. Bu esa mamlakatimiz kelajagi buyuk bolgan yoshlarni milliy qadriyatlarimizni tiklashda, ularni mazmunan mohiyatini yuksalikka kotarishda muhim ahamiyatga egadir.

Toy oilaviy bayram bolsada, u barcha qarindosh – urug‘, mahalla koy, dost-u birodarlar bilan baham koriladi. Albatta ,bu ijobiy hol. U kishilarda hamjih atlik, ah illik, mehr-oqibat, insonparvarlik kabi fazilatlar ni tarbiyalashga xizmat qila di.

Dunyoda tinchlik va osoyishtalik

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining BMT sammitigi nutqidagi konstruktiv takliflar dunyo jamoatchiligi e‘tiborini tortdi.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning BMT sammiti Mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag‘ishlangan yalpi majlisidagi nutqida jahon, xususan, Markaziy Osiyodagi eng dolzarb masalalar kotarilgani hamda ularning konstruktiv yechimlari taklif etilgani dunyo jamoatchiligi e‘tiborini tortdi. Ayni paytda xalqaro hamjamiyat Yurtboshimiz ilgari surgan fikrlarga oz munosabatini bildirib, BMT Mingyillik deklaratsiyasida belgilangan ezgu maqsadlarga toliq erishishda bu g‘oyalarning naqadar muhimligini ta’kidlamoqda.

Mamlakatimizda ham davlat va jamoat tashkilotlari tomonidan Prezidentimiz nutqida bildirilgan fikrlarni chuqur organish, tahlil etish hamda keng targ‘ibot qilish masalalariga bag‘ishlangan tadbirlar tashkil etilmoqda. Oliy Majlis Qonunchilik palatasidagi O‘zbekiston Xalq demokratik partiyasi fraksiyasi tashabbusi bilan O‘zbekiston «Milliy tiklanish» demokratik partiyasi fraksiyasi, quyi palataning Xalqaro ishlar va parlamentlararo aloqalar qomitasi, Demokratik institutlar, nodavlat tashkilotlar va fuqarolarning ozini ozi boshqarish organlari qomitasi hamkorligida tashkil etilgan davra suhbat i ham ana shu masalaga bag‘ishlandi.

Qonunchilik palatasi deputatlari, olimlar, ekspertlar, nodavlat notijorat tashkilotlari vakillari Prezidentimiz nutqida nafaqat Markaziy Osiyoda, balki dunyoda tinchlik, barqarorlikni mustahkamlash, xavfsizlikni ta’minlash, ekologik muammolarni hal qilish, aholi turmush farovonligini oshirish boyicha aniq taklif va g‘oyalar ilgari surilganiga alohida e‘tibor qaratishdi.

Ulug‘bek VAFOYEV, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi Spikeri orinbosari, O‘zXDP fraksiyasi rahbari:

— Vatanimiz mustaqil davlat sifatida qisqa muddat ichida iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ulkan marralarni qolga kiritdi. Yurtboshimiz tomonidan asoslab berilgan mamlakatni isloh qilishning ozbek modeli bugun jahon hamjamiyati tomonidan rivojlanishning oziga xos taraqqiyot yoli sifatida e'tirof etilmoqda va organilmoqda.

Ayniqsa, kopgina davlatlarni larzaga keltirgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davrida taraqqiyotning puxta oylangan ozbek modeli ozining afzalligini isbotladi. O'zbekiston dunyodagi kamsonli davlatlar qatorida iqtisodiyotning barqaror yuqori osish sur'atlarini ta'minlaganini xalqaro mutaxassislar qayd etishmoqda.

Mamlakatimiz taraqqiyot yolini eng muhim tamoyillaridan biri, bu — kuchli ijtimoiy siyosatdir. Qolgan barcha qoidalar ijtimoiy vazifalarni hal etishga, aholini ijtimoiy himoyalash, insonning mehnat, ijodiy va ma'naviy imkoniyatlarini royobga chiqarishni ta'minlaydigan munosib turmush sharoitini yaratishga qaratilgan. Har yili davlat byudjetining 50 foizdan ortiqrog'i ijtimoiy sohaga yonaltirilishi buning yaqqol tasdig'idir. Mamlakatimizdagi iqtisodiy osish, tinchlik, barqarorlik, millatlararo va dinlararo totuvlik natijasida Mingyillik rivojlanish deklaratsiyasida belgilab berilgan, qashshoqlik, ochlik, onalar va bolalar olimi, epidemiyalar va insoniyatning boshqa muammolariga qarshi kurashish yonalishlarida bugun yurtimizda benihoya katta ishlar amalga oshirilmogda.

Tinchlik va xavfsizlik bolmasa, hech qanday ezgu maqsad, barqarorlikka erishib bolmasligi oddiy haqiqatdir. Prezidentimiz oz chiqishida alohida qayd etganidek, BMTning Mingyillik rivojlanish maqsadlarini amalga oshirishda jiddiy tosiqlardan biri — dunyoning turli hududlarida davom etayotgan urushlar va toqnashuvlardir. Afg'onistondagi hozirgi vaziyat bunga yaqqol misoldir. O'zbekistonning bu sohadagi qat'iy pozitsiyasi shundan iboratki, Afg'onistonda barqarorlikni harbiy yol bilan amalga oshirib bolmaydi. Bunda O'zbekiston 2008 yilda taklif etgan BMT shafe'ligi ostida 6+3 inuloqot guruhi muhim orin tutishi mumkin. Xalqaro hamjamiyat tomonidan mahalliy aholining hayotiy ehtiyojlarini qondirish har tomonlarna maqsadga muvofiq. Shu bilan bir qatorda afg'on xalqining kop asrlik an'analari, urf-odatlari hurmat qilinishi zarur.

Akmal SAIDOV, Demokratik institutlar, nodavlat tashkilotlar va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari qo'mitasi raisi:

— Jahondagi 192 mamlakat a'zo bolgan Birlashgan Millatlar Tashkiloti faoliyatida O'zbekiston faol ishtirok etib kelmoqda. O'z tashabbuslarini ilgari surmoqda. Prezidentimiz 1993 yilda BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida sozlagan nutqida ham juda dolzarb masalalarga e'tibor qaratgan, Orol fojiasi, Afg'oniston masalasiga alohida toxtalgan edi. O'tgan yillar davomida O'zbekiston oz ichki va tashqi siyosatida bu muammolarni bartaraf etishga alohida ahamiyat qaratib kelayotganini ta'kidlash jo'iz. Mamlakatimizda Mingyillik taraqqiyot maqsadlariga erishish borasida ham juda ulkan ishlar amalga oshirildi. Bugun dunyodagi ko'plab rivojlangan davlatlar arboblari, taniqli iqtisodchilari, siyosatchilari O'zbekistonning bu boradagi tajribasini organish kerak, degan fikrni bildirimoqda.

Yurtimizda ijtimoiy hayot farovonlashib borayotgani, inson omili birinchi oringa qoyilayotgani, fuqarolar munosib turmush kechirishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilayotganini birgina onalar olimi ikki baravardan ko'proq, bolalar olimi uch baravar kamaygani, odamlarning ortacha umr korishi 73 yoshga, ayollarning umr korishi 75 yoshgacha oshganida ham korish mumkin. Ana shulardan kelib chiqib, O'zbekistonda erishilgan yutuqlar jahon hamjamiyati tomonidan e'tirof etilgan tamoyillarga tola mos keladi, deb aytishga yetarli asoslar bor.

Abdumannob RAHIMOV, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati, O'zXDP fraksiyasi a'zosi:

— Mingyillik rivojlanish deklaratsiyasida belgilangan maqsadlarning biri ekologiya, atrof-muhit muhofazasi bilan bog'liq. Hammaga ayonki, Orol fojiasi sababli mintaqamizda ota og'ir ekologik vaziyat yuzaga keldi. Bu nafaqat bir yoki ikki mamlakat yoki mintaqa, balki butun dunyoning juda katta muammosi ekanini Prezidentimiz har doim uqtirib keladi. Bu gal ham mazkur masalaga alohida toxtalib, Orol fojiasi yaqin otmishda ekologiya muammolariga mas'uliyatsiz munosabatda bolishning achchiq sabog'i ekanini ta'kidladi. Darhaqiqat, Orol dengizining qurishi davom etayotgan va uning atrofida gumanitar halokat sodir bolayotgan bir vaqtda, ayrim davlatlar tomonidan mazkur mintaqaning shundoq ham zaif ekologik muvozanatini butunlay ozgartirib yuboradigan harakatlar sodir etilayotgani, xalqaro tashkilotlar, xalqaro ekspertlar va mutaxassislar

tomonidan ma'qullanmagan, xalqaro huquq normalariga zid keluvchi loyihalarni amalga oshirilayotgani BMT Mingyillik rivojlanish maqsadlariga ham, mintaqaholisi manfaatiga ham, mantiqqa ham mutlaqo ziddir.

Dunyoda tinchlik, barqarorlik, ekologik musaffo hayot uchun kurash ketayotgan bir paytda, mazkur davlatlar nafaqat ozi uchun, balki daryolar quyibog'ida yashayotgan millionlab aholi uchun ham onglab bolmas muammolar orttirayotganini anglab yetmayotgani kishini hayratga soladi. Yurtboshimiz kotargan Orol muammosi bilan bog'liq masala jahon hamjamiyati tomonidan tobora faol qollab quvvatlanayotgani ushbu ekologik xavf-xatarning oldi olinishiga xizmat qiladi, deb o'ylaymiz. Shuningdek, davra suhbatida sozga chiqqan deputatlar masalaning turli jihatlariga e'tibor qaratdilar. Yurtboshimizning Markaziy Osiyodagi tinchlik va barqarorlikni kuchaytirish, O'zbekistonda BMT Mingyillik rivojlanish maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan tashabbuslarini qollab-quvvatlash va amalga oshirish borasida parlament o'ldida turgan vazifalar haqida Xalqaro ishlar va parlamentlararo aloqalar qomitasi raisi, O'zXDP Markaziy Kengashi raisi Latif G'ulomov fikr yuritdi. Davra suhbatida ishtirokchilari Prezidentimiz nutqida ilgari surilgan masalalarni kelib chiqib, deputatlarning vazifalarini belgilab oldilar.

DUNYONING TANIQLI OLIMLARI

Kompyuter texnikasining tug'ilishi matematika fani bilan bog'liq. XVII asning 70-yillarida buyuk ingliz fizigi, astronomi va matematigi Isaak Nyuton matematik tahlil asoslarini ilmiy jamoatchilikka havola etadi. 1673 yilda taniqli nemis faylasufi va matematigi Gotfred Vilgelm Leybnits barcha zamonaviy kompyuterlar uchun asos boladigan ilkiy oqlama sanoq sistemasini oylab topdi. 1936 yilda ingliz matematigi, mantiqshunosi va kriptografi Alan Matison Myuring matematik masalalarni hisoblash texnikasi vositasida avvaldan yechish mumkinligini korsatib berdi.

Natijasi: hozirgi vaqtda nafaqat korxonalar va tashkilotlar, balki xonadonlarda ham bu zamonaviy texnikadan keng miqyosda foydalanilmoqda. Uning yordamida matn terish, film tomosha qilish, musiqa tinglash, hisob-kitobni bajarish, oynash, dostlar bilan muloqotda bolish, butun dunyo boylab sayohatga chiqish mumkin. Kompyuter kirib

bormagan xizmat turi yoq. Olimlar jamiyatning borgan sari kompyuterlashtirish bobida yuqori darajaga chiqishini bashorat qilmoqdalar

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QUROLLI KUHLARI

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, O'zbekiston Qurolli Kuchlari tashkil etildi. 1991 yil 6 sentyabrdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoniga asosan Mudofaa ishlari vazirligi tashkil qilindi.

Qurolli Kuchlar oz faoliyatini: qonun ustunligi, markazlashgan boshqaruv va yakkaboshchilik, doimiy jangovar va safarbar holatdagi tayyorlik; fuqoralarning umumiy harbiy majburiyati; kollektiv xavfsizlik tizimini barpo qilish; harbiy intizomga rioya qilish; partiyasizlik, harbiy xizmatchilar va ularning Oila a'zolarini ijtimoiy-xuquqiy hirtroya qilishni ta'minlash asosida tashkil qiladi va amalga oshiradi.

O'zbekiston Qurolli Kuchlari Quruqlikdagi qoshinlar, harbiy-havo kuchlari, Havo hujumidan mudofaa qoshinlari, maxsus va muhandislik-qurilish qoshinlari nariida Milliy gvardiyadan iborat.

1-topshiriq. Matni oqib chiqing, song qaratqich kelishigida kelgan sozlarni daftaringizga yozing. Har bir sozga savol bering.

2-topshiriq. Matn mazmunini sozlab bering.

JISMONIY TARBIYA VA SPORT

Jismoniy tarbiya. badan tarbiya — sog'liqni mustahkamlashga, odam organizmini uyg'un ravishda rivojlantirishga qaratilgan umumiy tarbiyaning uzviy qismi. Jamiyatdagi jismoniy madaniyat ahvolini bildiruvchi korsatkichlardan biri. J. t.ning asosiy vositalari: jismoniy mashg'ulotlar, organizmni chiniqtirish, mehnat va turmush gigiyenasi. J. t. aqliy, axloqiy, mehnat va estetik tarbiya b-n qoshib olib boriladi.

Ibtidoiy davrdan boshlab J. t.ga alohida e'tibor qaratilgan. Dastlab u jismoniy mashqlar, turli oyinlar, mehnat jarayonlari, ovchilik, harbiy harakatlarga oxshatilgan musobaqalar va sinovlar shaklida mavjud bolgan, turli marosimlarni aks ettirgan. Keyinchalik yoshlarni qilichbozlik,

chavandozlik, kamondan otish, yakkama-yakka kurash mahoratiga orgatish jamiyatning asosiy vazifalaridan biriga aylana borgan. Uyg'onish davrida J. t.ga e'tibor yanada kuchaydi. Gumanistlar J. t.ni oquv dasturiga kiritishga uringanlar. J. t.ga orta asrlarda Yevropada oilaviy tarbiya va maktabdagi pedagogik jarayonning muhim qismi sifatida karala boshlandi. J. J. Russo "Emil, yoki Tarbiya to'g'risida" deb atalgan pedagogik risolasida J. t.ning bolalarning aqliy kamoloti va mehnat tarbiyasidagi ahamiyatini ta'kidlagan. 18-a.da asosan Russo g'oyalari ta'sirida Germaniyada paydo bolgan "insonparvarlik va yaxshi xulq maktablari" — filantropinlar J. t.ning shakl va uslublarining takomillashuviga olib keladi. Gimnastika mashqlari maktab dasturlaridan mustahkam orin oladi. 19-a. oxiri va 20-a. boshida Fransiya, Buyuk Britaniya va b. mamlakatlarda J. t.ning milliy tizimlari tarkib topdi.

O'zbekistonda J. t.ga juda qadimdan salomatlikni mustahkamlashning asosiy vositasi deb qaralgan. Mahmud Koshgariyning "Devonu lug'otit turk" asarida 100 dan ziyod xalq oyinlari to'g'risida ma'lumot berilgan. "Alpomish" ozbek xalq qahramonlik dostoni, Alisher Navoiyning "Farxod va Shirin", Zayniddin Vosifiyning "Badoye ul-vaqoye" ("Nodir voqealari"). Boburning "Boburnoma" asari va b.da jismoniy, jangovar mashqlar, kuchlilik bahsmunozaralarining xilma-xil namunalaridan xikoya qilinadi.

O'zbekistonda mustaqillik yillariga kelib J. t. va sport davlat siyosati darajasiga kotarildi. 1992 y.da (2000 y.da esa yangi tahrirda) "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi, 1993 y.da Sog'lom avlod davlat dasturining ishlab chiqilishi, Vazirlar Mahkamasining sportning alohida turlarini rivojlantirishga oid va nihoyat 1999 y.da "O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori J. t.ning huquqiy asoslarini yaratdi.

J. t.ning keng tarqqoqli tizimi: oilaviy-maktabgacha davr (chaqaloqlikdan boshlab bog'cha yoshidagi), maktab yoshi, orta maxsus va oliy ta'lim davri hamda katta yoshdagi (erkak va ayol)lar J. t.sini oz ichiga oladi. O'zbekistonda umumta'lim maktablaridagi J. t. pedagogik jarayon hisoblanib, J. t. darslari, sport seksiyalaridagi mashg'ulotlar orqali amalga oshiriladi. "Umumiy orta ta'lim maktablari uchun jismoniy tarbiyadan davlat ta'limi standarta" bo'yicha 1 — 9-sinflarda haftasiga 2 soatdan J. t. darslari joriy etilgan. O'quvchi-yoshlar ortasida J. t.ni yanada ommalashtirish va ularning salomatligini mustahkamlash maqsadida 1999

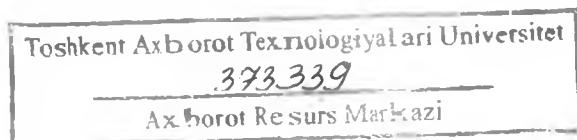

y.da maxsus test sinovlari ishlab chiqildi. Mazkur testlarni muvaffaqiyatli topshirganlar uchun 3 darajali "Alpomish" va "Barchinoy" nishonlari ta'sis etildi. 1.588.298 nafar oquvchi mazkur testlarni muvaffaqiyatli topshirdi (2002). Shuningdek, maktab oquvchilari uchun "Umid nihollari", litsey-kollej oquvchilari uchun "Barkamol avlod", oliy oquv yurti talabalarini uchun "Universiada" ommaviy musobaqalarini har 2 y.da otkazish yolg'a qoyildi. Xalq oyinlari va ommaviy sport turlari boyicha qar 2 y.da "Alpomish oyinlari" festivali hamda "Tomaris oyinlari" otkazib kelinadi.

J. t.ning ilmiy-amaliy asoslari va shu soha mutaxassislari O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya instituti, oliy oquv yurtlarining f-tlari hamda bolimlarida tayyorlanadi. Respublikada 6 ta olimpiya orinbosarlari bilim yurti, 8 ta oliy sport mahorati maktabi va 369 ta bolalar-osmirlar maktabida ham oquvchilarga J. t.dan saboq beriladi. "Yoshlik" kongilli sport tashkiloti, "Vatanparvar" mudofaaga komaklashuvchi tashkiloti, "Dinamo" sport klubi kabi sport jamiyatlari aholining turli qatlamlarini J. t. mashg'ulotlariga jalb etishga xizmat qiladi.

1-topshiriq. Matnni oqib chiqing, song tushum kelishigida kelgan sozlarni daftaringizga yozing. Har bir sozga savol bering.

2-topshiriq. Matn mazmunini sozlab bering.

BUYUK SARKARDALAR

Aleksandr Makedonskiy – dunyoga birinchi bolib o'zining yurishlari va kuchli strategiyaga ega janglari bilan tarixga kirgan. U asos solgan armiya muntazam ravishda uning olinigacha janglar olib borgan. Uning armiyasi tartibli harakatlari bilan dushman askarlarini vahima iskanjasida qoldirib kam sonli askari bilan ham golib kelgan.

Yuliy Sezar – Qadimgi Rim imperiyasi timsollaridan biri bolib Rim imperiyasini hududini kengaytirib uni mustahkam davlatga aylantira olgan. U hozirgi Buyuk Britaniyadan toki Misr sarhadlarigacha bolgan hududda oz imperiyasini tiklagan. Uning askarlari esa “Sezar” deyishsa hatto olimga tayyor bolgan va uning orqasidan sozsiz ergashishgan.

Chingizxon – dunyodagi eng yirik hududni egallagan davlatga asos solib butun dunyoni bugungi kunda ham o'zining ayovsiz va qaqshatgich janglari bilan lol qoldira olgan sarkarda. U jangda o'zini ham askarlarini ham ayamadan kurasha oladigan intizomni sevadigan yetakchi bolgan. Shu bilan birga shafqatsizligi bilan mashhur bolgan.

Amir Temur – buyuk o'zbek sarkardasi. U oz zamoni uchun yagona markazlashgan va taraqqiyotda ilgarilab keta olgan davlat tuzgan. Uning armiyasi muntazam qoshin sifatida shakllanib tezkorlik va tartibli ekani bilan ajralib turgan. Janglari davomida bir marta mag'lubiyatga uchragan xolos, boshqa hollarda oz zukkoligi bilan doimo g'olib kela olgan sarkarda.

Napoleon Bonapart – oddiy oiladan bolishiga qaramay 25 yoshida general bolgan. U jangga kirganida o'zining mardonovar harakatlari va ota onadli ekani bilan ajralib turgan. Bonapart kuchli sarkarda sifatida askarlarni doimo ilhomlantirib turgan. Butun Yevropa undan qorqib turgan.

Topshiriq

Buyuk sarkardalarning ixtiyoriy biri tog'risida toliq ma'lumotlar toplab mustaqil ish topshirilsin

VATAN HIMOYACHILARI

14 yanvar O'zbekiston Respublikasining suvereniteti, xududiy yaxlitligi, aholining tinch hayoti va xavfsizligini himoya qiladigan kasb egalari – Vatan himoyachilari kuni va O'zbekiston Respublikasi qurolli Kuchlari tashkil topgan kun sifatida nishonlanadi. Bayram sanasi O'zbekiston Respublikasi qurolli Kuchlari tarixidagi quyidagi eng muhim voqealar bilan bog'liqdir:

1991 yilning 31 avgust kuni «O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilindi. Ushbu muhim hujjat yosh respublikamizga o'zining harbiy siyosatini yuritish huquqini berdi. Shu kuni e'lon qilingan «O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to'g'risida»gi bayonot esa milliy qurolli Kuchlarimizni tashkil etish uchun huquqiy asos bolib xizmat qildi.

1991 yil 6 sentyabrdagi «Mudofaa ishlari vazirligini tashkil etish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni sohaning ilk poydevori sanaladi.

1992 yil 3 iyul kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoniga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Mudofaa ishlari vazirligi O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligiga aylantirildi.

1992 yilning 14 yanvar kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining «O'zbekiston Respublikasi xududida joylashgan harbiy qismlar va harbiy oquv muassasalari to'g'risida»gi qarori juda muhim tarixiy ahamiyatga egadir. Mazkur qarorga kora davlatimiz hududidagi harbiy tuzilmalar respublika tasarrufiga olindi.

1993 yil 29 dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining qarori bilan «14 yanvar – Vatan himoyachilari kuni» deb belgilandi.

Vatan himoyachilari kunini nafaqat harbiy xizmatchilar, balki ayni vaqtda armiya saflarida o'z burchini otab qaytgan vatandoshlarimiz va ertaga xizmatga boradigan ming-minglab navqiron yigitlarning bayrami, deb qabul qilingan.

Ushbu bayram munosabati bilan har yili tantanali tadbirlar otkaziladi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, qurolli Kuchlar Oliy Bosh

qoromon donirning Vatan himoyachilariga yollagan tabrigi chop etilib, unda qur'olli Kuchlar oldida turgan eng dolzarb vazifalar belgilab beriladi.

Ona yurtimiz har doim ozining mard, jasur yigitlari bilan faxrlanib kelgan. Yigitlarimiz ota-ona va oilasini, ozi yashayotgan yurt tuprog'ini muqaddas bilib, Vatan himoyasi uchun doimo shay turishni burch deb hisoblagan. Ushbu bayramning nishonlanishi xalqimizning oz milliy armiyasiga nisbatan cheksiz hurmatini, alp yigitlariga nisbatan iftixorini bildiradi. Institut jamoasi nomidan barcha Vatan himoyachilarini ushbu muborak bayram bilan tabriklaymiz hamda ularga oilaviy tinchlik-xotirjamlik, sog'liq-salomatlik tilab qolaniz. Hayotingiz doimo sharaf va zafarlarga toliq bolsin.

Vatanimiz osmoni doimo musaffo bolishi uchun har doimgidek oz kuch-g'ayratingizni ayamang!

Barchani Vatan himoyachilari kuni bilan tabriklaymiz!

Bayramingiz muborak. azizlar!!!

O'zbek badiiy san'at turlari

San'at - "sun", ya'ni "yaratmoq" sozidan olingan bolib, badiiylik yaratish demakdir. Badiiylik yaratishning yollari kop. Badiiy san'atlar asarda ifodalangan g'oyalarning hayotiyroq, ta'sirchanroq ifodalanishini, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalanirishini, misralar, bayt va bandlarning lafziy nazokati, musiqiyliigi, jozibadorligini ta'minlovchi vositalardir.

Turlari

* **Ma'naviy** (ma'noga tegishli) san'atlar

* **Lafziy** (shaklga oid) san'atlar.

San'at keng ma'noli tushunchadir. Zero, san'at inson mehnati, aql-idroki, shuuri bilan yaratilgan, vujudga kelgan, ijod qilingan narsalardir. San'at inson faoliyatining ijodkorlik turini anglatib, har bir san'at asarida shaxsning oziga xos iste'dodi namoyon boladi. Va nihoyat, san'at insonning mahorati bilan chambarchas bog'liqdir. San'at, keng ma'noda, badiiy qadriyatlar, ularni yaratish (badiiy ijod qilish) va iste'mol (badiiy idrok etish) jarayonlarini ham qamrab oladi. san'at hozirgi davrga qadar insoniyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda rivojlanib kelgan. O'zbekiston

hududida, Ispaniya, Sahroi Kabir va boshqa bir qator qadimiy olkalarda uchraydigan qoyalarga oyib tushirilgan hayvonlarning tasvirlari hozirgi davr nuqtai nazaridan ham nafosatli qiymatga ega. Bu yodgorliklar badiiy faoliyat kurtaklari endigina korinib kelayotgan inson nafosatli faoliyatining natijalari edi.

San'at tarixiy taraqqiyot jarayonida hamisha ijtimoiy ehtiylarni qondirib kelgan. San'at ijtimoiy hayotning murakkab, rango-rang munosabatlari bilan aloqador bolib, u bir vaqtning ozida ham mehnatning alohida turi, ham ijtimoiy ishlab chiqarishning maxsus sohasi, ham ijtimoiy ongning bir shakli, ham oziga xos bilim sohasi, ham ijodiy faoliyatning bir korinishi sifatida amal qiladi. San'at ijtimoiy hayotning mustaqil bir sohasi bolib, oziga xos qonuniyatlari vazifalariga kora u alohida jamiyat birligini ifodalaydi. San'at jamiyatning barcha tomonlariga ta'sir otkazadi, ijtimoiy ongning barcha shakllari bilan aloqaga kirishadi, hayotning turli jabhalarida odamlar faoliyat olib borishlarini rag'batlantiradi.

San'at bilan ijtimoiy hayotni bog'lab turadigan juda kop vositachi halqalar mavjud. Har qanday badiiy hodisa-muayyan asar, uslubiy yonalish bolsin, ular vujudga kelishi va rivojlanishida diniy, ahloqiy amallarning ta'sir kuchi darajasi bilan belgilanadilar, baholanadilar, olchanadilar.

San'at taraqqiyotining nisbiy mustaqilligi shu bilan izohlanadiki, jamiyat badiiy ravnaqining darajasi hamma vaqt ham uning iqtisodiy taraqqiyoti darajasiga mos kelavermaydi. San'atning taraqqiyoti yoki tanazzuli, uning u yoki bu turi, korinishining yorqin ifoda topishi aniq ijtimoiy munosabalar tabiatiga, muayyan guruhuy kuchlar nisbatiga, mafkuraviy hayot xususiyatlariga, jamiyatda shaxs egallab turgan maqomiga, albatta, bog'liqdir. Masalan, qadimgi dunyo san'atining ravnaqi bir qator shart-sharoitlar va omillarning bir-biriga mos kelishi va ota qulay vaziyatning vujudga kelishi orqasida qaror topdi. San'atning jamiyat hayotida nisbiy mustaqil amal qilishi vorisiylik qonuniyatining namoyon bolishi bilan ham bog'liq. Vorisiylik faqat san'atga xos bulgan hodisa emas. U ijtimoiy ongning hamma shakllariga taalluqlidir. Vorisiylik jamiyat moddiy asosi bilan bog'liq bolgan siyosiy va huquqiy ong sohalarida koproq namoyon bolacti.

Vorisiylik ma'naviy hayotning barcha jabhalarida mavjud. Ammo, hayotning barcha tomonlarini qamrab oluvchi iqtisodiy zamindan ancha yiroq bolgan san'atda vorisiylik yorqin, tola, har tomonlama tarzda namoyon boladi. San'atning hamma qirralari, mavzu yonalishi, g'oyaviy-ruhiy qoida va ohanglari, ijodiy aqidalari, uslubi, tur va shakllarining ifodali vositalari vorisiylikdan ayniqsa bortib korinadi.

Ijtimoiy ongning boshqa shakllarida bolganidek, san'atda ham bilish va mafkura bir-biri bilan chirmashib, ozaro bog'lanib ketgan. Turli tarixiy bosqichlarda va san'atning turli korinishlarida bilish va mafkura ozaro mutanosiblikda amal qiladi. San'atning bilish jarayonidagi burch-vazifasi badiiy adabiyot vositasida yaqqol kozga tashlanadi. San'at bilishning alohida turi sifatida mushohada etilganda, odatda, badiiy adabiyot asarlariga suyaniladi. Musiqaning bilish-anglash imkoniyatlari badiiy adabiyotga nisbatan biroz cheklanganligi ma'lum, lekin voqelikni alohida noziklik, sezgirlik, samimiyluk ruhida in'ikos etishda musiqaning ahamiyati katta, u odamlarning ruhiy holatini, ichki dunyosini, kechinmalarini, his tuyg'ularini betakror nozik ohang-kuylarda ifodalaydi. Xuddi shunga oxshash burch-vazifani me'morchilik ham bajaradi. Odamlar ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq san'at turi bolgan me'morchilikda davr xususiyatlari va belgilari, odamlar maishiy hayoti, did-farosatfari, umid-orzulari aks etadi.

San'at oz mavzui doirasida bolsa ham fan singari beqiyos bilish-anglash imkoniyatlariga ega. Lekin san'atning badiiy bilish-anglash jarayoni oziga xususiyatlar doirasida sodir boladi. San'at voqelikni badiiy vositalar orqali yanada tola qonli, jozibali anglashga yordam beradi.

Ijtimoiy ongning har bir muayyan shakli voqelikning bir tomonini aks ettiradi. San'at ijtimoiy ong shakli sifatida voqelikni badiiy bilish-anglash jarayonida uning voqelikni badiiy tasvirli shaklda anglash manbalaridan biri bolib, inson maydonga chiqadi. Insonni in'ikos etish, bilish-anglash masalalari bilan fanning juda kop sohalari shug'ullanadi, lekin inson muammosiga san'at va fan sohalari turlicha yondoshadilar. Insonni atroflicha organish jaryonida tabiiy va ijtimoiy fan tarmoqlari ham mushohada etadilar; Masalan, tabiiy fanlar insonni biologik mavjudot sifatida organib in'ikos etsa, ijtimoiy fanlar insonni shaxs sifatida tahlil qiladi. Ammo, ijtimoiy fanlar ham inson shaxsiga oz vazifalari nuqtai nazaridan yondoshadilar: ruhshunoslik insonning ichki dunyosini, ruhiy kechinmalarini organadi: iqtisod nazariyasi insonga muhim ishlab

chiqaruvchi kuch sifatida qaraydi: siyosatshunoslik insonning siyosiy munosabatlar jarayonidagi orni masalasi bilan shug'ullanadi: ahloqshunoslik insonni xulq-atvori qoidalari bilan birga tadqiq etadi: estetika-insonning voqelik ka estetik munosabatini ochib beradi va h.

San'at uchun esa inson ozining biologik, ruhiy, ijtimoiy-guruhiy, milliy-ajdodiy va sof yakka holdagi barcha belgi va xususiyatlari jihatidan ozaro bog'lanib, chirmashib ketgan yaxlit, yagona, nodir, qaytarilmas shaxs qiyofasida bosh mavzu bolib xizmat qiladi. San'at voqelikning barcha jozibali boyliklarini, korkamligini qamrab olishga qodir. Mazkur voqelik esa ijtimoiy shaxs bolib etishgan insonning tub ehtiyoj va manfaatlarini in'ikosi sifatida ifodalashi lozim.

Fan va texnika inson hayotida qanday ulkan ahamiyat kasb etishidan qat'iy nazar, san'atda ustivor ahamiyatli maqomga ega bolishi mumkin emas. San'atda fan odamlar uchun yaratiladigan insoniy faoliyat timsoli bolib xizmat qiladi. Mabodo ilmiy-texnik, ekologik, boshqaruv muammolari, his-tuyg'ulari, ma'nodan mahrum etilsa, u erda san'at bolmaydi. San'at hissiyotlar, tuyg'ular bilan tirik, u hissiy ta'sir etish, ibrat korsatish, tarbiya berish qudratiga egadir.

San'atda inson hamma vaqt ham bevosita ifodalanmaydi. Masalan, san'atning manzara tasviri yoki natyurmort turida inson qiyofasi ifodalanmaydi. Bu hol inson mazkur san'at asarlarida aks etmaydi, degan emas. Manzara tasviri inson his-tuyg'ularining eng nozik va eng jozibali qirralarini namoyon etadi. Masalan, O'rol Tansiqboev, Ne'mat Qoziboev, Rahim Axmedov, Rozi Choriev kabi musavvirlarning manzarali tasvir asarlari orqali insonda yorqin mayuslik, bezor shodlik, tashvishli ehtiros, kotarinki ruh, hayotbaxsh orzu-umidlar, ijodkorlik va yaratish his-tuyg'ulari uyg'otadi. Bu asarlarda insonda his-tuyg'ular, xilma-xil kechinmalar qozg'ab, inson diliga, uning ruhiga ta'sir otkazish bilan san'at va inson yaxlitligini, hamohangligini paydo qiladi.

Tasviriy san'atning natyurmort turi koproq jonsiz narsalar-mevalar, gullar, taomlar, ichimliklar tasviridan iborat bolib, ularda odam aksini kormasakda, bu xil asarlar mavzui baribir inson, uning hayoti haqida ekanligini anglaymiz. Golland musavviri Vilem Xedaning «Somsa bilan nonushta» natyurmortida ota mahorat bilan chizilgan qadah, g'ijimlangan dasturxon, unga tokilgan may tasvirilarini kozdan kechirar ekanimiz, nafaqat shisha sathini, dasturxon sifat korinishini, ehtiyotsizlikdan tokilgan mayni, balki inson iliq nafasini, uning qollari iazkur manzaraga taalluqli ekanini ochiq-oydin his etamiz. Nihoyat, bizni hozirgina sodir bolgan

inson dramasi sezish orqali vujudga kelgan qandaydir tashvishli bir hol chulg'ab oladi.

Shunday qilib, san'at nafaqat insonning ozini, balki uning idrok etishi mumkin bolgan barcha narsalarni, voqea-hodisalarni aks ettirib, hissiy tuyg'u keltirib chiqaradi. san'at insonni bevosita aks ettirmasada, biro narsaga inson munosabatini faol ifodalaydi, biror narsani inson mezoni bilan baholaydi. Baholashda esa hamisha inson mohiyatini anglashga qaratilgan bilish holati mavjuddir. San'at narsalarda, tabiat hodisalarida inson uchun ahamiyatli bolgan ma'no izlaydi, qidirib topadi va ishga soladi. San'at voqelikning har qanday hodisasida ijtimoiy ma'no paydo qiladi.

San'atning ijtimoiy hayoda tutgan ornini belgilash kop jihatlardan uning mafkuraviy tabiatini anglash bilan bog'liq. Ammo san'atni mafkuradan butunlay ajratib mushohada etmaslik hamda san'at bilan mafkurani bir-biriga qorishtirib yubormaslik lozim.

San'at ham, mafkura ham tarixiy hodisa, lekin san'at mafkuradan oldin vujudga kelgan. Mafkura esa qarama-qarshi ijtimoiy guruhlar qarashlari natijasida qaror topadi. Shu bois ijtimoiy guruhlar mafkurani ozlarining qarashlari ifodasi sifatida ta'riflaydilar. Zero, mafkura u yoki bu ijtimoiy guruh faoliyatining maqsad-yonalishlarini nazariy asoslab, mazkur maqsadlarini amalga oshirish yollarini belgilab beradi. U ijtimoiy guruhlarning aniq yonalishiga moljallangan xatti-harakatlari va hulq-atvorlari dasturini ishlab chiqishga g'oyaviy-nazariy asos bolib izmat qiladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, san'at hech vaqt u yoki bu mafkura, u yoki bu qarashlar ifoda vositasi bolib qololmaydi. San'at umuminsoniy manfaatlar va intilishlarning tog'ridan tog'ri ifoda vositasidir. Har qanday mafkura umuminsoniy bolsagina san'at mag'zidan orin oladi. Mafkuraning san'at mag'ziga kirib, singib borish jarayoni kop shakllar va yonalishlarga ega. Ijodkor dunyoqarashi umuminsoniy estetik omillar ta'siri ostida shakllanadi.

Mafkura kishilarning diniy-ahloqiy estetik qarashlari tizimida estetik orzuga aylansagina san'atda royobga chiqadi. Estetik orzuda estetika va mafkura qirralari yaqindan chirmashib ketgan boladi. Voqelik mohiyatiga kirib borish estetik orzuning tabiatiga, uning haqqoniyligiga bog'liq. Mafkura san'atda badiiy aks ettirish mavzui sifatida ham namoyon bolishi mumkin. Muayyan jamiyat hayoti san'atda har tomonlama ifodalanadi. San'atda mafkura ma'naviy hayotning tarkibiy qismlardan biri bolib xizmat qiladi. San'at mafkuraviy omillar bilan qoshilib ketadi va oziga xos

mafkuraviy qiymatga aylanadi. San'at mafkuraviy jarayonlar sohasida jamlanib, oz orniga ega boladi. San'at inson ruhining eng chuqur qatlamlariga kirib borib, ijtimoiy g'oyalar «vositachi»si vazifasini o'taydi. Mazkur g'oyalarni tomoshabin, oquvchi, eshituvchi, faqat korish bilan emas, balki qaxramon kechinmalariga sheriklik hissi orqali ham idrok etadilar.

San'at va siyosat ozaro oshkora yoki niqobli tarzda namoyon boladi. Bu erda san'at amal qilayotgan davr, uning turlari va korinishlari, ijodkor dunyoqarashi katta ahamiyat kasb etadi.

San'at bevosita siyosiy lashgan hollarda u yoki bu siyosiy orzu-umidlarni ochiqdan-ochiq himoya qilishi, u yoki bu turmush tartibotini qaror toptirishi yoki rad etishi mumkin. Masalan, Aristofan komediyalari, Shiller dramalari, Beranje ashula matnlari, David va Delakrua suratlari, Gulxaniy «Zarbulmasal» asarida, Muqimiy, Furqat, Zavqiy va Avaz O'tar og'li hajviy she'rlari shular jumlasidandir.

O'tmish ijodkorlari muayyan ijtimoiy guruh manfaatlari yolida siyosat bilan bog'lanib qolganlarini ozlari fahmlagan holda asarlar yaratganlar. Chunki, ijodkor asar yaratish oz davrining siyosiy hayotidan butunlay xolis bolishi, o'zining siyosiy qarashlari va g'oyalaridan mustasno tarzda ijod qilishi qiyin. Lekin, oz tabiati va mohiyati jihatidan xilma-xil bolgan siyosiy mafkura san'atga turli darajada ta'sir otkazadi. Ilg'or, taraqqiyparvar ruhdagi siyosiy g'oyalar barcha davrlarda ham ijodkor iste'dodiga samarali ta'sir korsatgan va san'atning ravnaqi uchun zamin bolib xizmat qilgan va aksincha, qoloq hamda mustabid ruhdagi siyosiy qarashlar hatto eng ulug' ijodkorlar faoliyatlariga ham halokatli ta'sir otkazib, ular iste'dodlarini kishanlab qoygan. Buni biz Shorolar davrida ozbek adabiyotida Hamid Olimjon, Oybek, Abdulla Qahhor, Uyg'un ijodida korishimiz mumkin. San'at va ahloq ozaro munosabatlari estetikada ozak masalalardan biri bolib, bu masalaga uch uslubda yondoshiladi. Birinchisi—"ahloqiylik" uslubii deyiladi. Bu uslub Ovrupo nafosatshunosligidagi yunonlar, jumladan Aflotun, yangi lavrda esa Russo va L.N. Tolstoy ijodida kengroq va chuqurroq ishlab chiqilgan. «Ahloqiylik»ning mohiyati shundaki, uning targ'ibotchilari tarixan turli davrlarda yashaganiga qaramay, badiiy ijodni ahloq-odobga boysundirish, ezgulikni san'atning birdan-bir va eng oliy maqsadi sifatida targ'ib etishdir.

Ikkinchi yondoshuv san'atni ahloqdan «ozod qilish» uslubidir. Dastavval qadimgi dunyo tanazzuli paytida vujudga kelgan bu yondoshuv Ovrupoda rivojlangan kapitalistik jamiyat bag'rida mustaqil nafosatli

oqimga ajralib chiqdi. Dastlabki paytlarda «ahloqsiz» yondoshuv san'atga Ovrupo burjuva iste'molchiligi ruhiga qarshi norozilik tarzida, ya'ni san'atni hukmron doiralarda ahloq va odobi qoidalari boysundirishga qarshi kurashish ruhida vujudga keladi. Bu hol Oskar Uayld, Edgar Po, Bodler kabi ijodkorlar asarlarida aks ettirilgan. XIX asr oxirlaridan boshlab oshkora estetik ahloqsizlik keng targ'ib qilina boshlandi. Masalan, olmon faylasufi F. Nitshe ahloqiylik ruhi san'at erkinligini bog'adi, san'at ezgulikdan ham, yozuvlikdan ham mustasno bolishi kerak, deb uqtirgan edi. Uchinchi yondoshuv-san'atda ahloqiylik bilan «ahloqsiz»likni birlashtirish uslubidir. Bu uslubni ilk bor Arastu nazariy jihatdan asoslagan. Keyinchalik u inqilobiy demokratik oqim tarzida qaror topdi. Mazkur badiiy ijod uslubini mohiyatida san'atning ahloqiy-tarbiyaviy ahamiyatini yuksak baholash mavjud bolib, unda ahloqiy ibtido estetik orzuga nisbatan tashqi qobiq vazifasini emas, balki uning ichki tarkibiy mag'zini ifoda etadi. Bu uslubdagi yondoshuvga kora, san'at ahloqiylikning estetik maktabi bolib xizmat qiladi, san'at asarlarida badiiylik bolmasa, u ahloqiylikdan mahrum boladi. Boshqacha aytganda, badiiylik harima vaqt ahloqiylikni, ahloqiylik esa yuksak darajadagi nafosatli didni taqozo etadi.

San'at va ahloqning bosh mavzui insondir. San'at insonning maqsad-manfaatlari, fikr-mulohazalari, his-tuyg'ulari, ichki kechinmalari nuqtai nazaridan aks ettirsa, ahloq inson ijtimoiy aloqalari va munosabatlarining mag'ziga singib ketadi. Hayotda, mayyan jamiyatda ahloq-odobga aloqador bolmagan biror voqea-hodisa sodir bolmaydi. Odamlarning ozaro munosabatlari va muomalalari ahloqning bevosita ob'ekti bolib xizmat qiladi. San'at qadim davrlardan beri din bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib kelgan. Qadimdan san'at va din aqidaviy bir butunlikni tashkil etgan edi. San'at va din ijtimoiy ongning ma'naviy amaliy shakllari qatoriga mansub bolib, ularning ikkalasiham iqtisodiy zamin ustidagi g'oyaviy ustqurmaning «yuqori qavati»dan orin egallaydi.

Badiiy madaniyat murakkab tizimdan iborat bolib, unda san'at turlari muhim orin tutadi. San'atning ayrim turlarga bolinib ketganligi uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyot hosilasi bolib, qadimda badiiy faoliyat sohalariga-turlarga bolinmagan edi. Keyinchalik san'atning bir necha turlari qaror topdi.

San'at turlari san'atga xos bolgan umumiy belgilarga ega bolib, ularning har biri: adabiyot, me'morchilik, musiqa, tasviriy san'at va shu singari muhim korinishda namoyon boladi. San'at turlarida xususiyning umumiyga nisbatini koramiz. Nafosatli tafakkurning tur hosil qilish

manbalari ikki yonalishida vujudga kelgan. Manbaning birinchi yonalishi-voqelikning murakkabligi, ko'p qiyofaligi, har tomonlamaligidir. Masalan, san'at u yoki bu turining vujudga kelishi uning voqelikni qaysi tomonini aks ettirishga qaratilganligidir. Nazm va tasviriy san'at turlari bir-biriga qiyoslanganda, ularning mavzulari boshqa-boshqa bolib, mavzu xususiyatlari esa tasvir vositalaridan kelib chiqqanligini koramiz. Ikkinchi yonalish-inson his-tuyg'usi boyligi, idrok etish xususiyatlari, inson ma'naviy qobiliyati bilan bog'liq.

San'at turlari vujudga kelish manbaiga ega bolgan bu ikki nuqtai nazarda ozaro ziddiyat yoq, lekin ma'lum farqlar mavjud. San'at turlarining hosil bo'lishida voqelikning hal qiluvchi ahamiyatini tan olgan holda, avvalo, inson idroki xususiyatlarini e'tiborga olib, san'atkor foydalanadigan moddiy ashyo xususiyatlarini ham nazardan qochirmaslik kerak. Moddiy ashyo ko'p jihatlardan u yoki bu san'at turiga xos bolgan tasvirli-ifodali vositalar xususiyatlarini yuzaga keltiradi.

San'at turlari bir-birining ornini bosolmaydi: ularning har biri mustaqil, ozicha no'qir va betakror bolib, voqelikning bir tomonini bevosita aks ettiradi. O'sha tur u yoki bu insoniy his-tuyg'ularni ifodalashda boshqa turlarga nisbatan ustivor orin egallaydi va muayyan cheklanganlik xususiyatiga ega boladi. Masalan, badiiy adabiyot hayotni keng va teran aks ettirishda, inson ruhiy-aqliy tomonlarini ochib berishda tengi yoq san'at turi bolsa-da, u ma'lum cheklanganlik xossasiga ega. Badiiy adabiyot inson his-tuyg'ulari, sezgilari qirralrini ifodalashda musiqaga, tasviriy san'atga teng kelmaydi. Hatto adabiyot, musiqa, tasviriy san'at «qorishmasi»dan vujudga keladigan kino san'ati ba'zi jihatlari bilan adabiyot, musiqaning ornini bosolmaydi. Shu bois san'atning bir turini boshqasiga qarshi qoyish yoki ular ortasiga baland-past zinapoyalar tashlash maqbul emas: san'at turlari teng asosda harakat qilib, voqelikni aks ettirishda bir tur boshqa turlarga nisbatan ustivor darajada namoyon boladi. Masalan, san'atning bilish vazifasi badiiy adabiyotda va u bilan bog'liq boshqa turlarda alohida bortib korinadi: musiqa inson his-tuyg'u madaniyati, tasviriy san'at sinchkov kuzatish madaniyati: ochiq sahna (estrada) va sirk san'ati esa kongil ochish, tamosha madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. San'at analiyoti davomida uning ikki xususiyati-ajralish va jamlanishga moyillik yaqqol kozga tashlanadi. Ajralish san'ati yangi turlarining vujudga kelishi, ularning mustaqillikka intilishi bilan bog'liq bolsa, jamalanish san'at turlarining biror qorishmaga (sintezga) intilishida korinadi. Bu ikki moyillik insoniyat badiiy tafakkuri taraqqiyotining barcha davrlariga xosdir. Ammo u yoki bu davrda ulardan

biri ustivor bo'lgan va har xil mazmun kasb etgan. San'atni hozir fazoli, vaqti, fazoli-vaqti korinishlarga bolib organish taomilga kirgan. Fazoli korinishga tasviriy san'at, haykaltaroshlik, chiziqli rasm (grafika), amaliy san'at va me'morchilik; vaqti korinishiga badiiy adabiyot va musiqa, fazoli-vaqti korinishga esa teatr, kino «oynai jahon» kiradi.

Hodisalarning aniq-tuyg'uli qiyofasini aks ettirishi yoki aks ettirilmagligiga qarab tasvirli va tasvirli bolmagan korinishlarga ham egadir. Tasviriy san'at va haykaltaroshlikda hayot manzaralari voqelikning histuyg'uli qiyofasini yaratish orqali namoyon bolsa, adabiyot va musiqada hayot manzaralari fikrlar va tuyg'ular oqimini umumlashtirish asosida aks ettiriladi. Masalan, adabiyot va musiqa moddiy jism (narsa) ning histuyg'uli qiyofasi idrokini hosil qilmaydi, balki voqelikni kechinmalar, histuyg'ular orqali aks ettirib, yuksak tasvir darajasiga erishadi. Adabiyot va musiqa «tili»ga boshqa san'at turlari qiyofalarini «kochirib» ifodalash mumkin. Tasviriy san'at esa rango-rang tuyg'uli-idrokli jismani bevosita aks ettirishda faqat ifoda ramzidan foydalanadi. Rang, yorug'lik, nur-soya kabi tasviriy-ifodaviy vositalar orqali voqelikdagi sezgi va tuyg'ularni umumlashtirgan holda namoyon qiladi.

San'at turlari idrok etish jihatdan ham har xil korinishlarga bolinadi; ular ko'z bilan koriladigan asarlar bolib, tamoshali san'at turlari deb ataladi. Bularga tasviriy san'at, haykaltaroshlik, me'morchilik, badiiy foto asarlari kiradi. Musiqani eshitiladigan san'at turi deymiz. Teatr san'ati esa ham tamoshali, ham eshitiladigan san'at turidir.

San'at ijtimoiy hayotning mustaqil sohasi bolishi bilan birga inson faoliyatining badiiy bolmagan sohalari bilan ham chambarchas bog'liq. San'at turlari xususiy-badiiy burch-vazifalari bilan birga foydali-amaliy burch-vazifalarni ham bajaradi. Bu jihatdan san'at turlarining foydali-amaliy burch-vazifalarini ikki burchli, bir burchli, tadbqiqiy va «toza» burch-vazifa korinishlariga bolish mumkin. Me'morchilik, amaliy san'at, xalq hunarmandchiligi, tadbqiqiy burch korinishiga ega. Bu san'at turlarida badiiylik foydali-amaliy idrok bilan uzviy birlikda namoyon boladi. Masalan, harbiy musiqa davlat madhiyasi yoki adabiyot, tasviriy san'at sohalarining (bayroq, tang'a) axborot-hujjat tomonlari shunday xususiyatga egadir.

Hozirgi davr badiiy madaniyatida san'at va boshqa sohalar ortasidagi chegaralar tobora emirilib bormoqda va ular ortasida samarali hamkorlik jarayonlari shakllanmoqda. Ayniqsa, bu hamkorlik san'at va fan-texnika aloqalarida yaqqol korinadi. Og'zaki adabiyotda soz bilan ijrochi mushtarakdir. Bir vaqtning ozida muallif bilan ijrochi (dostonchilar,

baxshilar, askiyachilar) birlashtirib ketadi. Binobarin sozda ifodalangan asar (askiya, doston, terma) ijro va idrok uchun yaratilgan boladi. YOzma adbiyot esa ijro talab qilmaydi. U eshituvchiga emas, oquvchiga moljallangan boladi. Og'zaki va yozma adbiyot ortasidagi farq ularning inson tuyg'ulariga turlicha ta'sir otkazishida namoyon boladi. Aytilgan sozni eshitish, yozilganini korish va oqish uchun moljallanganligidan tashqari, yozma adbiyotni idrok etish oquvchidan koproq ijodiy faollikni va mustaqillikni, adabiy matndan olingan axborotni ozining ma'naviy dunyosi va hayotiy tajribasi bilan qiyoslashni talab qiladi.

EKOLOGIYA

Inson va atrof-muhit ortasidagi uzaro munosabatlar keskinlashgan, fan-texnika jadal rivojlangan davrda tabiatni muhofaza qilish eng asosiy muammolardan hisoblanadi. Tabiatni muhofaza qilish tushunchasi insonning atrof muhitga salbiy ta'siri yuzaga kelgan uzoq otmishdan yaxshi ma'lum. Agar ilgari tabiatni muhofaza qilish deganda ma'lum amaliy tadbirlar majmuasi tushinilgan bolsa, sunggi yillarda alohida kompleks fan shakllanmoqda. Tabiatni muhofaza qilish deganda - hozirgi va kelgusi avlodlarning ehtiyojlarini xisobga olgan holda tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish va atrof-muhitni musaffo holda saqlashga qaratilgan, ilmiy asosda amalga oshiriladigan mahalliy, davlat va xalqaro tadbirlar majmuasi tushuniladi. Tabiatni muhofaza qilish - jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida maqsad va mazmuniga kora farqlangan. Tabiatni muhofaza qilishning dastlabki bosqichida yuqolib borayotgan alohida osimlik va xayvon turlarining muhofazasi amalga oshirilgan. Insoniyatning ehtiyojlari osishi bilan tabiiy resurslarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish bosqichi vujudga kelgan. Atrof-muhitning hozirgi zamon ekologik muhofazasi bosqichi - insonning tabiatga ta'siri umumsayyoraviy miqyosga yetgan XX asning ortalarida boshlangan.

Bu bosqichning asosiy vazifasi - ekologik tizimlarni muhofaza qilish, ularning oz-ozini tiklash qobiliyatini ta'minlash va biosferadagi muvozanatni saqlashdir. Tabiatni muhofaza qilishning asosiy vazifalari: tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, chiqindisiz ishlab chiqarishni joriy qilish, atrof-muhitni ifloslanishidan saqlash, salbiy ozgarishlarni bashorat qilish, ularning oldini olishdan va xokozolardan iboratdir. Tabiatni muhofaza qilish xaqidagi fan juda serqirra bolib, u faqatgina geografiya,

biologiya, fizika, ximiya, iqtisod va boshqa ko'plab tabiiy va ijtimoiy fanlar tutashgan joydagina muvaffaqiyatli rivojlanadi. Insonning tabiatga bevosita va bilvosita, ijobiy va salbiy ta'sir shakllari ajratiladi. O'rmonlarning kesilishi, xayvonlarni ovlash, yangi yerlarni ozlashtirish, konlarni qazish natijasida inson tabiatga bevosita ta'sir korsatadi. Insonning tabiatga bilvosita ta'siri-bevosita ta'sirning salbiy oqibatlari sifatida namoyon boladi. Masalan: yangi yerlarning ozlashtirilishi ham osimlik va xayvonlarning qirilishiga olib keladi. Tashlandiq yerlarni, ormonlarni tiklash, kokalamzorlashtirish, osimlik va hayvonlarni ko'paytirish insonning tabiatga ijobiy ta'siriga kiradi. Har qanday ijobiy ta'sirning ham salbiy oqibatlari bolishi mumkin.

JAMIYAT XAYOTINI YASHASH VOSITASI BO'LGAN TURLI TABIIY RESURLARSIZ TASAVVUR QILIB BO'LMAYDI. Tabiiy resurs deganda - insonning xayoti, xojalik faoliyati uchun zarur bolgan barcha tabiiy jismlar, hodisalar, jarayonlar tushiniladi. Resurs degani - fransuzcha «yashash vositasi» degan ma'noni beradi. (jadval). Tabiiy resurslar xarakteristikasini bilishi ulardan oqilona foydalanishda muhim ahamiyatga ega. Suv va xavo sifat jihatdan tugaydigan resurs hisoblanadi. O'simlik va xayvonlarni faqatgina ma'lum populyatsiyasi saqlanib qolgan xoldagina qayta tiklash mumkin. Yer osti qazilmalarining tiklanmasligini hisobga olib, ulardan oqilona foydalanish katta ahamiyatga ega. Ulardan ko'plab foydalanish tufayli zahira kamayadi, tugaydi. Ularni qayta tiklab bolmaydi. Chunki yer osti boyliklari million yillarda, ya'ni geologik davrlardagina, juda sekin-astalik bilan tiklanadi. Shuning uchun ularni qazib olishda, tashish va ishlatishda isrof-garchilikka, atrof-muhitning ifloslanishiga yul quymaslik kerak.

Tabiiy resurslar tasnifi

Tugaydigan		Tugamaydigan		
Tiklanmaydigan	tiklanadigan	Kosmik resurslar	Iqlim resurslari	Suv resurslari
Er osti boyliklari	Tuproq qatlami	Quyosh radiatsiyasi	Atmosfera xavosi	Okean suvlari
Daryo energiyasi	osimliklar	Dengiz suvining kotarilishi va qaytishi	Shamol energiyasi	Dengiz suvlari

	Xayvonot dunyosi		Yer osti energiyasi	Daryo suvlari
	Ba'zi mineral xom-ashyolar			Er osti suvlari
				Muz tarkibidagi suvlar

Dunyo okeani resurslari, atmosfera xavosi, Antraktida tabiiy resurslari, kosmik fazo, kochib yuruvchi xayvonlar umumjaxaon resurslari hisoblanadi. Ulardan foydalanish, muhofaza qilish fakatgina xalqaro kelishuvlar yordamida, turli mamlakatlar ishtirokidagina muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin. Tabiatni muhofaza qilish bir necha ming yillik tarixga ega. Lekin bu muammoga alohida e'tibor XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida vujudga keldi. 1864 yili AQSh da J.Marshning «Inson va tabiat» kitobi bosilib chiqdi. Unda tabiatni muhofaza qilishning zarurligi haqida dastlabki fikrlar berildi. 1910 yili Shvetsariyada Yevropadagi birinchi tabiatni muhofaza qilish jamiyati tuzildi. 1913 yili Bernda tabiatni muhofaza qilish bo'yicha birinchi Xalqaro kengash chaqirildi. 1948 yili tabiatni muhofaza qilish Xalqaro ittifoqi tuzildi. Tabiatni muhofaza qilish harakatlari XX asrning ikkinchi yarmida ayniqsa kuchaydi. O'zbekistonda tabiatni ilmiy asosda muhofaza qilish amalda 1920 yildan boshlangan. Jamiyat taraqqiyotining turli davrlarida inson bilan tabiiy muhit ortasidagi munosabat turlicha bolgan. Kishilik jamiyati taraqqiyotining dastlabki bosqichida inson bilan tabiatning ozaro munosabati ibtidoiy ahvolda edi. Ibtidoiy odam ozi uchun kerakli narsani tabiatdan olar ekan, buning oqibati tog'risida oylab otirmas edi. Chunki, ibtidoiy odamlar soni jihatdan juda oz bolib tabiatga deyarli qaram bolgan. Kishilar bu davrda tabiatni emas, balki tabiat kishilarni oziga boysundirgan. Ibtidoiy jamoa tuzumi davrida kishilar ozi foydalanadigan tabiiy resurslarning holatiga ma'lum darajada e'tibor berib, iste'mol qiladigan osimliklarni va ov qiladigan hayvonlarni himoyaga ola boshlaganlar. Bu davrga kelib aholi soni kopayib, ishlab chiqarish qurollari takomillashib, oq-yoy, murakkabroq baliq ovlash asboblari yaratildi. Ma'lum bir joylarda hayvonlarni ovlash, foydali osimlik – urug'larini koplab qirib tashlagan kishilar bu tuzumda olim jazosiga hukm qilingan. Noyob va qimmatli osimlik hamda hayvonlar mavjud bolgan yerlar «muqaddas joy» deb e'lon qilingan va u yerlarda ov qilish, osimliklarning mevasi va urug'ini terish man etilgan. Bu tadbir-choralar

esa tabiatni muhofaza qilish tarixining boshlanishi bolgan. Quldorlik jamiyati - xususiy mulkchilikka asoslangan jamiyat bolib, insonning tabiatga korsatgan ta'siri ancha kuchayib borgan. Yirik quldorlar qullar kuchidan foydalanib, katta territoriyalarni haydab, tabiiy osimlik va hayvonlarni yoq qilib, ekin dalalariga aylantirganlar. Bunga orta Osiyoda, Misrda, Xitoy va Xindistonda yerlarni haydab, sug'orib dexqonchilik qilgan quldorchilik davlatlari misol boladi. Quldorlik tuzumida yerlardan oqilona foydalanish tog'risida oylanmaslik yerlardan oqilona foydalanish tog'risida oylanmaslik sababli, tuproqning tabiiy holati yomonlashib borgan. Quldorlik jamiyati davrida ba'zi davlatlarda yog'och-taxtalarga talab juda kop bolgan. Shu sababli, ormonlardan tog'ri foydalanish va ularni qoriqlash sohasida choralar korila boshlangan. Bunga misol qilib, Vavilon davlatining bundan 4 ming yil oldin ormonlarni muhofaza qilish sohasida choralar korilganligini, bu choralarni buzgan kishilar qattiq jazolanganligini va hatto olimga mahkum qilinganini aytish mumkin. Xattoki Misrda quldorlik jamiyatida «oliklar daftari» tashkil etilgan. Bu daftarda tabiat muhofazasi sohasida juda qiziqarli savollar yozilgan. Unda olgan kishiga oxiratda quyidagi savol-javoblar berilishi yozilgan : «Men ularning yaylovlaridagi hayvonlarni oldirganim yoq, hayvonlarni tangri yerlaridan haydab chiqarganim yoq. Men baliq tutganim yoq». Bundan korinib turibdiki, qadimgi Misrda hayvonlarni oldirish, osimliklarni notog'ri foydalanish, ma'yorida ortiqcha baliq tutish zararli va gunoh hisoblangan. Feodalizm davriga kelganda ishlab chiqarish kuchlari rivojlanadi. Natijada juda katta territoriyalarda otloq va ormonlar yoq qilinib, dehqonchilik uchun foydalaniladi. Ayniqsa, rivojlangan g'arbiy Yevropadagi davlatlar dengizda suzish, yangi yerlarni zabt etish uchun koplalab kemalar qurdi va ma'danlarni eritish uchun koplalab ormonlarni kesishgan. O'sha davrda bir kemani qurish uchun 400 ta tup dub daraxti kesilgan. Ispaniyaning «Engilmas Armad» harbiy kemasini qurish uchun yarim million dub kesilgan. Natijada Ispaniyada hanuzgacha osha qir qilgan ormonlar tiklangani yoq. Feodalizm davrida koplalab ormonlarning qir qilishi oqibatida tuproq eroziyasi kuchaygan, daryo suv rejimi ozgargan, qimmatli hayvonlar (shamol bug'isi, sayg'oq kabilar) kamayib keta boshlagan. Bu davrga kelib Yer qurrasi tabiatda buzilish yuz bera boshlagan. Tabiatda roy bergan salbiy ozgarishlar bilan birga feodalizm davrida ham tabiatni muhofaza qilish choralari korilgan. Bundan 1000 yil oldin Buxoro yaqinida atrofi baland devorlar bilan oralgan Shamsobod qoriqxonasi tashkil etilgan bolib, uning ichida bug'u, kiyik, tulki, ayiq kabi yovvoyi hayvonlar yashaganligi tarixchi geograf

Narshaxiy yozib qoldirgan. Kapitalizm davrida jamiyat bilan tabiiy muhit orasidagi ta'sir juda ham kuchayib ketdi. Chunki ishlab chiqarish vositalari xususiy mulkchilikka asoslangan, o'zaro raqobatlar mavjud bo'lgan, xojaligi notekis rivojlanayotgan kapitalistik jamiyatda tabiiy resurslardan kapitalistik jamiyatda tabiiy resurslardan rejasiz foydalanildi. Yevropada va Shimoliy Amerikadagi katta territoriyalarda ormonlar kesilib, shamol va suv eroziyasi kuchayib, hosildor yerlar qishloq xojalik oborotiga yaroqsiz bolib qolgan. XX asr boshlariga kelib, yer kurrasidagi suv havzalari, atmosfera havosi, tuproqlar, sanoat, transport, maishiy-kommunal, qishloq xojaligi chiqindilari va boshqa chiqindilar bilan ifloslanishi juda ham kuchayib ketdi. Bular oz navbatida sayyoramiz biologik resurslarning holatiga va ayniqsa kishilar salomatligiga ziyon yetkazmoqda. Shu sababli jahon mamlakatlarida ham tabiiy muhitni toza saqlash, uni muhofaza qilish masalasi keng tus olmoqda. Atrof-muhit regional ifloslanishdan global masshtabdagi ifloslanishga aylanib ketdi va geografik muhitda energetika balansining, ekologik sharoitining va moddalar almashinuvining buzilishi uchun xavf tug'ildi. O'tgan asrning 50-yillaridan boshlab fan-texnikaning jadal rivojlanishi insoniyatning tabiatga ta'siri miqyosi va darajasining keskin ortishiga olib keldi. Tabiiy resurslarning mislsiz ozlashtirilishi, sanoat ishlab chiqarishining ortishi, transport vositalari sonining kopayishi atrof-muhitning kuchli ifloslanishi muammოსini keltirib chiqaradi. Hozirgi kunda insoniyatning ehtiyojlari uchun yer ostidan 120 milard t.dan ortiq foydali qazilmalar olinadi. Xalk xojaligining turli tarmoqlarida yiliga 400 km³ dan ortiq suv ishlatiladi, yonish jarayonida 15 miliard t.kislorod sarf boladi. YuNEP (1195) ma'lumotlariga ko'ra, har sekundda atmosferaga 200 tonnadan ortiq SO₂ gazi chiqarilmoqda va 750 t. Unumdor tuproq qatlami yoqotilmoqda; har kuni 47 ming ga ormon buziladi, 346 ming ga yerlar cholga aylanadi; taxminan 100-300 tur osimlik yoqolyapti. Tabiatga ta'sirining kuchayishi aholi sonining keskin oshishi bilan ham bevosita bog'langan. Yer yuzida XX asr boshida 1 miliard 600 mln. kishi yashagan bolsa, 1960 yilda ularning soni 3 miliard.ga yetgan va XXI asr bosag'asida aholi soni 5,7 miliard kishidan ortgan. Ekologik inqirozning oldini olish-tabiiy resurslardan unumli foydalanish, atrof-muhitni ifloslanishdan saqlash va demografik muammolarni hal qilish bilan bevosita bog'liqdir. Fan-texnika revolyutsiyasi urbanizatsiya jara yonining jadallashuviga olib keldi. Urbanizatsiya –deganda shaharlar salmog'ining ortishi, shahar turmush tarzining keng yoyilishi tushuniladi. Hozirda yer yuzi aholisining yarmidan ortig'i shaharlar-da yasha moqda. Aholi, sanoat va transport zich

joylashgan shaharlar biosfera ifloslanishining asosiy manbalari hisoblanadi. Yirik shaharlarning xuddi harakatdagi vulqonlarga oxshatila bo'ladi. Ular har kuni atrof-muhitga minglab tonna zararli birikmalar, iflos ovqatlar, qattiq chiqindilar, issiqlik chiqarib turadi. Shaharlarda aholining kasallanish darajasi ham yuqori hisoblanadi. O'zbekistonda aholining 40% -s shaharlarda yashaydi. Inson kundalik hayot ehtiyojlarini qondirish uchun tabiatni ozgartiradi va undan foydalanadi. Tabiatni foydalanish muhim siyosiy va iqtisodiy muammo hisoblanadi. Tabiiy resurslardan foydalanish, muhitning ifloslanishi-davlatlararo kelishmovchilik, hatto urush harakatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Tabiatdan foydalanish talablarining buzilishi katta iqtisodiy zarar yetkazmoqda. Bizda ham tabiiy muhit holati ancha ayanchli holga kelib qolgan. Yer osti boyliklarining isrofgarchilik bilan ozlashtirilishi natijasida katta maydondagi unumdor yerlar yaroqsiz ahvolga tushgan. Suv, havo, tuproq ifloslangan. Cholga aylanish, shor bosish, jarayonlari tezlashgan. Orol dengizi, Orol boyi muammolari yana koplak ekologik jumboqlarni keltirib chiqarmoqda. O'zbekistonda turli xastaliklarning kopayishi va atrof-muhitning ifloslanishi ortasida bevosita bog'lanishlar kuzatilmoqda. Insonning sog'salomatligi ijtimoiy omillardan tashqari kop jihatdan atrof-muhitning ekologik holatiga ham bog'liqdir. Tabiiy muhit toza, havo, yer usti va yer osti suvlari, turoq, osimlik, hayvonot olamining tozalik darajasi tabiiy me'yorda bolsa, inson sog'ligi ham shuncha mustahkam boladi. Shundaygina kishi organizmi tashqaridan tosatdan boladigan ba'zi xurujlarga bardosh bera oladigan va qarshi kurasha oladigan darajada rivojlanadi. Bizda ham noqulay ekologik vaziyatlar turli kasalliklarning yoyilishiga olib kelmoqda. Yu. Shodimetov (1994) ning ta'kidlashicha O'zbekistonda keyingi 15 yilda (1976-1990 yy) katta yoshdagi aholi va bolalar orasida umumiy kasalga chalinish: (har 10 ming kishi hisobiga) muntazam osib borgan. 1991 yilga nisbatan 1993 yilda sanoati rivojlangan va transport harakati kuchli bolgan shahar va viloyatlarda kishilarning kasalliklarga chalinishi ancha kop bolgan. Bularga misol qilib : Farg'ona, Andijon, Olmaliq, Chirchiq, Toshkent shaharlarini, Sariosiyo tumani, Xorazm viloyati va Qoraqolpag'iston Respublikasining alohida korsatish mumkin. Respublikadagi sanoat korxonalarining havo, suv, tuproq, umuan atrof-muhitning ifloslanish darajasini organish shuni korsatadiki, 1990 yilning oxirlarida O'zbekiston qishloq xojaligining 87,2% korxonalari ekologiya-gigiena talablariga javob bermagan va tabiiy muhitni bulg'ash manbalari bolgan. Barcha sanoat korxonalarining 20 % ekologik jihatdan toza, ishlab chiqarish korxonalarini 276 tasi (25%) ekologik jihatdan juda

xavfli hisoblangan (ShODIMETOV, 1994). Aholi sog'ligini saqlashda shahar va qishloqlarda kanalizatsiya tarmoqlari bilan ta'minlanganlik ham muhim oin tutadi. Kanalizatsiya tizimining bolishi – aholi yashaydigan joylarda yer osti va yer usti suvlariga kanalizatsiya chiqindilari aralashuvining o'ldini o'ladi. Professor Yu.Shodimetovning tahliliga kora, respublikamizning ayrim joylarida tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatida, ayniqsa qishloq joylarida 14 yoshgacha bolgan bolalarda temir moddasi yetishmaydigan kamqonlik, sil kasalligi va yuqori nafas yollariga mikroblar otiradigan kasalliklar tez-tez uchrashi kuzatilmoqda. Mineral og'itlar dexqonchilikda keng miqyosda ishlatiladi. Bularning ichida eng xavfli – ammiakli selitra hisoblanadi. U koproq sabzavot-poliz ekinlariga ishlatilishi oqibatida ularning tarkibida nisbatan koproq uchraydi. Mutaxassislarning aniqlashicha, nitratlar bakteriyalar hayot faoliyatida havfli hisoblangan nitratlargacha qaytarilishi mumkin. Nitratlar ikkilamchi aminlar bilan reaksiyaga kirishib, nitrozaminlargacha aylanadi. Jahon miqyosidagi olimlarning ilmiy-tadqiqot ishlari shuni korsatadiki, nitrozaminlar rak paydo qiluvchi omil hisoblanadi. Respublikada tuzalishi murakkab bolgan bu kasallik bilan og'rigan bemorlarning soni muntazam ravishda oshib bormoKda. Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda songgi 10 yilda bu kasallik 17 % ga kopaygan. Azot nitratlari bilan toyingan poliz mahsulotlari ozuqalik va biologik qimmatini kamaytiradi, ularning saqlanishi muddatini qisqartiradi. Mirzachol qovunlar katta, chiroyli. toshbosar va yirik qilib yetishtiriladi, lekin bozorlarda 3-4 kun orasida aynib, chirydi, suv bolib oqib ketadi. Qovunda mumkin bolgan nitratning miqdori har kg ga 60 mg dan ortmasligi lozim. Orolboyida amalga oshirilgan yalpi tibbiyot korigi (3 mln.dan ortiq aholi tekshiruvdan otkazilgan) aholi ning koproq qizilongach raki, qon va qon paydo qiluvchi a'zolar, yurak-qon tomir tizimi, asab, kamqonlik va boshqa kasalliklar bilan og'rigani aniqlanadi. Bunga asosiy sabab –Amudaryo suvining ifloslanganligi, suv tarkibida turli pestitsidlar, erigan mineral og'itlar, neft mahsulotlari va boshqa organik birikmalarning mavjudligidir. Hozirda Orolboyi aholisining toza ichimlik suvi bilan ta'minlanish borasida talay ishlar amalga oshirildi. Nukus va Urganch shaharlari tomon katta diametrli quvurlar yotqizildi va ular orqali kop miqdorda toza ichimlik suvi yuborilmoqda. Aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash bilan qishloq joylarida kopgina kasalliklarning keskin kamayishiga erishish mumkin. Yer kurasini orab olgan havo qoplami-atmosfera deyilib, yerning landshafti hayotida juda muhim vazifani bajaradi. Atmosfera yerning himoya qatlamini bolib, tirik organizmlarning turli ultrabinafsha

nurlardan, samo dan tushadigan meteoritning zarrachalaridan saqlaydi. Agar atmosfera bolmaganda-er yuzasi kequrun – 100° S sovb, kunduzi 100° S isib ketgan bolardi. Faqat atmosfera tufayli yerda hayot mavjud. Atmosfera tabiatning eng muhim elementlaridan biri bolib, tirik organizmlarning yashashi uchun juda ham zarurdir. Chunki, organizm, xususan inson suvsiz, ovqatsiz bir necha kun yashashi mumkin, lekin u havosiz faqat 5 minut yashaydi, xolos. Demak, yerda hayotning, ayniqsa inson yashashi to za havoga bog'liq ekan. Chunki bir kishi bir sutkada 1 kg ovqat, 2 l suv iste'mol qilsa, nafas organlari orqali 25 kg havoni yutadi. Shuning uchun havo ifloslanib uning kimyoviy tarkibi va fizik xossalari ozgarishi bilan har bir organizmning fiziologik holati ham ozgaradi. Toza havo – osimlik, hayvonlar va qishloq xojalik ekinlari uchun zarurdir. Undan tashqari antibiotiklar ya'ni otkazgichlar, aniq olchagich asboblari ishlab chiqaradigan sanoat tarmoqlari uchun ham havo kerak. Atmosferaning ifloslanishi faqat sayyoramizdagi tirk mavjudotlarning, xususan insonning salomatligiga salbiy ta'sir etib qolmay, balki xalq xojaligiga ham juda katta zarar yetkazadi. Shu sababli, bugungi kundagi eng muhim masalalardan biri atmosfera havosini toza saqlashdir. Atmosferaning tarkibi va ifloslanishi Atmosfera havomi – har gal gazlarning mexanik aralashmasidan iborat bolib (er yuzasiga yaqinda), asosan azot (78,09 %) iborat. Atmosfera tarkibida yana – geliy, neon, ksenon, kripton, vodorod, azon, ammiak, yod va boshqalar bolib, ular butun atmosfera tarkibining 0,1 % ni tashkil qiladi, xolos. Bundan tashqari havoda doim 3-4 % suv bug'lari, chang zarrachalari boladi. Yerning sun'iy yoldoshlari, raketalar va kosmonavlarning ma'lumotiga qaraganda – atmosferaning 100 km gacha baland qismida ham uning tarkibi yuqorida qayd qilingan gazlardan iboratdir. 1000-1200 km balandlikda atmosfera asosan kislorod va azotlan ; Undan yuqorida – 1500 km gacha bolgan qismida leliy gazi; 2500 km dan yuqorida esa yengil gaz – vodoroddan iborat.

Atmosferaning ifloslanishi deganda – uning tarkibidagi tabiiy holda mavjud bolgan gazlar muvozanatining tabiiy va sun'iy omillar natijasida vujudga kelgan har xil gazlar, qattiq zarrachalar, chanlar, radiaktiv changlar, suv bug'lari va boshqalar ta'sirida buzilishini hamda sifatining ozgarishini tushunamiz. Atmosferada gazsimon moddalardan tashqari shakli, kattaligi, kimyoviy tarkibi va fizik xossalariga kora bir – birdan farq qiluvchi mayda zarrachalar – aerozollar (tutun, chang, tozon va b.) mavjud. Agre gat holatiga kora atmosferani ifloslovchi birikmalarni 4

guruhga bolish mumkin : qattiq, suyuq, gazsimon va aralash birikmalar. Atmosferaning tabiiy ifloslanishida - kosmik changlar, vulqonlarning otilishidan vujudga kelgan moddalar, tog' jinslari va tuproqning nurashidan vujudga kelgan moddalar, osimlik va hayvonlarning qoldiqlari, ormon va dashtlardagi yong'indan, dengiz suvining mavjlunishi bilan havoga chiqqan tuz zarrachalari muhim rol o'ynaydi. Koinotdan har yili 10^6 t chang atmosferaga tushadi. Kuchli vulqon otilganda atrof-muhitga 75 mln. m^3 chang chiqadi. Dengiz suvi mavjlanganda havoga koplak tuz zarrachalari ajralib chiqadi. Bulardan tashqari havoga nurash tufayli shamollar hamda yong'in natijasida chang, qum va boshqa qattiq zarrachalar, osimlik changlari kelib qoshiladi.

Atmosfera tarkibidagi tabiiy changlar yer yuzasida sodir bo'ladigan jarayonlar uchun katta ahamiyatga ega. Chunki changlar suv bug'lari uchun kondensatsiya yadrosi hisoblanib, yog'inlarni vujudga keltiradi, quyoshning tog'ri radiatsiyasini yutib, yer yuzasidagi organizmlarning ortiqcha nurlanishdan saqlaydi. Shundan korinib turibdiki, atmosferadagi tabiiy changlar ma'lum darajada bolsa, atmosfera tarkibining zaruriy elementi hisoblanib, undagi hodisa va jarayonlarning borishini tartibga solib turadi. Lekin ayrim hollarda vulqonlarning otilishi, kuchli changtozonlarning kotarilishi tufayli havo me'yoridan ortiq ifloslanib, halokatlarga sabab bolishi mumkin. Atmosferaning sun'iy ifloslanishi.

Keyingi yillarda ishlab chiqarishning intensiv ravishda rivojlanishi (bu hol hamina rivojlangan mamlakatlarga xos) atmosfera havosining ifloslanishini tezlatdi. Sun'iy ifloslanish manbalariga - energetika, sanoat korxonalari, transport, maishiy chiqindilar va boshqalar kiradi.

Atmosferaning sun'iy ifloslanishida avtomobil transporti birinchi orinni (40 foiz); energetika sanoati (20 foizi) ikkinchi orinni; korxonalar va tashkilot ishlab chiqarishi uchinchi orinni (14 foiz) egallaydi. Qishloq xojaligi ishlab chiqarishi, maishiy - kommunal xojaligi va boshqalar zimmasiga esa atmosfera sun'iy ifloslanishining 26 foizi tog'ri keladi. Atmosfera ifloslanishining osishi hattoki inson yashashi kam bolgan joylarda ham deyarli sezilarli ekan. Masalan : AQSh larning Yullouston milliy bog'i - amerikada eng toza havosi bilan ajralib turadigan, keyingi 5 yil ichida zarrachalarning ortacha soni 10 marta oshgan. Kavkaz tog'lari choqqilarida ornashib olgan chang zarrachalari 1930-1960 yillarda 20 marta ortgan. Buni olimlar shu davrlarda sanoat ishlab chiqarishning ortishiga bog'lagan. Atmosfera ifloslanishining osishini kopingina omillarning hozirgi zamon taraqqiyotiga xos bolgan, energiya va metallurgiya sanoati ishlab chiqarishi, avtomobil va samalyotlar sonining

osishi, minglagan tonna chiqindilarining yondirilishi va hakoazolarning natijasida deb qarash lozimdir. Hozirgi yer kurrasida kishilarning xojalik faoliyati bilan bog'liq holda atmosferaga har yili 500 mln.t atrofida oltingugurt gazi, sul'fad oksidi, azot oksidi, karbonat angidrid va pestitsidlar chiqarilmoqda. Bulardan tashqari, sement, komir, metallurgiya va boshqa sanoat korxonalaridan koplak atmosferaga kul, rux, qorg'oshin, mis, chang va boshqa moddalar chiqarilmoqda. Shuningdek, katta maydonlardagi ormonlarni kesib yerlarni haydash tufayli tuproq eroziyasi va deflyatsiyasi kuchaydi. ormon-otloqlarda yong'in kopaydi, qishloq xojaligida koplak pestitsidlar ishlatish oqibatida atmosfera tarkibida chang, tutun qurumlar, zaharli ximikatlar miqdorining kopayishiga olib keladi. Havoni ifloslovchi asosiy modda va birikmalarga aerozollar, qattiq zarrachalar, qurum, azot oksidlari, uglevodorod va oltingugurt oksidlari, metal oksidlari va boshqalar kiradi. Songgi yillarda atmosferaning ifloslanishida transport vositalarining salmog'i ortib bormoqda. Chunki avtomashina, samalyot, teplovoz, qishloq xojalik mashinalari va boshqalar juda katta miqdorda kislorodni sarflab, atmosferaga (tarkibida 200 ga yaqin zaharli moddalar uchraydigan) har xil gazlarni (is gazi, azot oksidi, uglevodorodlar, qorg'oshinning zaharli birikmalari, chang, qurum va boshqalar) chiqarib, uni ifloslaydi. Hozir yer sharidagi 400 mln. dan ortiq avtomobil atmosferaga yiliga 300 mln.t ga yaqin har xil zaharli gazlar, chang qurum va boshqa qattiq zarrachalar chiqarib ifloslanmoqda. Shundan 200 mln.t uglerod oksidiga, 50 mln.t uglevodorodga, 30 mln.t azot oksidiga, qolgan boshqa gaz, chang, qurum va qattiq zarrachalarga tog'ri keladi. Avtomobillar atmosfera havosining har xil zaharli gazlar bilan ifloslanishidan tashqari dunyo aholisining nafas olishiga ketadigan kisloroddan 3-4 marta kop kislorodni sarflaydi. Undan tashkari atmosferaning ifloslanishida va koplak kislorodni sarflanishida samolyotlarning roli katta. Masalan: Amerika-Evropa orasida uchadigan superreaktiv layner 8 soat ichida 50-75 t. Kislorod sarflaydi. Bu miqdordagi kislorodni 25-30 ming ga maydondagi ormon 8 soat mobaynida yetkazib beradi. Atmosferaning ifloslanishida raketalarining salmog'i ortib bormoqda. Amerika olimlarining ma'lumotiga kora «Shatl» kosmik apparatini orbitaga chiqargan raketa atmosferaning yuqori qatlamiga 300 t. Alyuminiy oksidini, oq poroshkga oxshash moddani chiqargan. Bu modda bulutlar tarkibida muz kristallarining miqdorini 2 marta oshirgan, oqibatda quyosh nurining qaytishi kopaygan. Raketalar juda kop kislorodni sarflaydi va hatto ozon qatlami halokatiga ham ta'sir qiladi. AQSh ning «Skayleb» stansiyasining orbitaga chiqargan «Saturin-

5» raketasi ionsoferada kengligi 1800 km «deraza» «teshik» hosil qilib, u 1,5 soatdan keyin tolgan. Olimlarning hisobiga kora, agar qisqa vaqt ichida bu raketaga oxshash 125 ta raketa uchirilsa, Yerning ozon qatlamini yoq qilib yuborishi natijasida sayyoramizda organizmlar qirilib ketishi mumkin. Atmosferaning ifloslanishida chekuvchilarning roli ham kundankunga oshib bormoqda. BMT ning ma'lumotiga kora, hozir dunyoda yiliga faqat sigaret chekilishi natijasida atmosferaga 10,5 t. Kadmiy, 14,8 t. Qorg'oshin, 48,4 t. Mis, 203,5 t. Rux, 966 t. Marganets va boshqa zaharli moddalar chiqariladi. Qishloq joylarida atmosferaning ifloslanishida ayniqsa parrandachilik va chorvachilik komplekslari, goshut kombinatlari, qishloq xojalik mashinalari, kimyoviy og'itlar va zaharli ximikatlar koproq ta'sir etadi. Kimyoviy og'itlardan va ayniqsa pestitsidlardan notog'ri, me'ridan ortiqcha foydalanish oqibatida u ekologik sistemaning buzilishiga sabab bolmoqda. Ma'lumotlarga kora shahar atmosferasi okeanlar ustidagi atmosferaga nisbatan 150 marta iflos ekan. Havoning kuchli ifloslanishi insonlar sog'ligiga, barcha jonzotlarga salbiy ta'sir korsatadi. Shaharlar va sanoat rayonlarida kishilar ortasida surunkali bronxit, nafas qisishi va opka raki kasalliklarining kopayishi kuzatiladi. Agar havoda oltingugurt oksidi kop toplanib qolsa kishilarda bronxit, gastrit, opka kasalliklari vujudga keladi. Atmosferadagi turli zararli gazlar osimlik va hayvonlarga ham zarar yetkazadi. Havoga chiqayotgan chang, qurum, tutun va oltingugurt gazlari, xlor, uglevodorod birikmalari, mishyak, surma, fluor va boshqalar yana yerga qaytib tushgach osimlik barglariga, tuproq va suv orqali osimlik ildiziga otadi. Natijada osimliklarning nobud bolishi, hosilning kamayishi, fotosintezning ozgarishi kuzatiladi, osimliklarning havoni O₂ bilan ta'minlash qobiliyati pasayadi. Bu esa oz navbatida inson salomatligiga katta zarar keltiradi. Bizda havo ifloslanishini kuzatish va nazorat qilish – monitoring yaxshi yolga qoyilgan. Korxonalar uchun havo ni belgilangan miqdordan ortiqcha ifloslangani hollarida tolov va jarimalar belgilangan. O'zbekistonda «Atmosfera havosini muhofaza qilish tog'risida» maxsus qonun qabul qilingan. Bu qonun 1996 yil 27 dekabrda qabul qilingan. Yer yuzidagi barcha mavjud suvlar gidrosferani tashkil qiladi. Gidrosfera – deganda okean, dengiz, kol, daryo, yer osti suvlari va muzliklarini oz ichiga olgan Yerning suv qobig'i tushuniladi. Sayyoramizda dastlab hayot suv muhitida paydo bolgan, rivojlangan va tirik organizmlar uchun suvning ahamiyati kattadir. Suv tugamaydigan resurslarga kiradi va aylanma harakat natijasida suv zahiralari doim tiklanib turadi. Yer yuzidagi suv tugamaydigan resurs bolishiga qaramasdan inson bevosita ishlatishi

mumkin bolgan suv zahiralari juda ham cheklangan. Gidrosferadagi barcha suvlarning 96,5 % Dunyo okeanining shor suvlariga tog'ri keladi. Mavjud chuchuk suvlarning katta qismi muzliklarda (1,73 %) va yer osti zahiralari (1,70 %) joylashgan. Shuni atish kerakki, yer ostidagi suv zahiralari aniq baholangan emas. Yer yuzida hozirgi vaqtda inson bevosita foydalanishi mumkin bolgan chuchuk suvlar miqdori gidrosferadagi umumiy suv hajmining taxminan 0,3 % ni tashkil qiladi. Sayyoramizda daryo va kol suvlari bir tekis taqsimlanmagan va ayrim xududlarda suv tugaydigan hamda juda sekin tiklanadigan resurs hisoblanadi. Biosferadagi jarayonlar va insonlar hayotida suvning ahamiyati juda kattadir. Kishilarning kundalik hayotini suvsiz tasavvur qilib bolmaydi. Suvning (suyuK, gazsimon, qattiq) bolishi turli joylarning ob-havo va iqlim sharoitining shaklanishida muhim rol oynaydi. Fotosintez jarayoni suv ishtirokida amalga oshadi. Suv tirik organizmlar uchun birlamchi hayot muhiti hisoblanadi. 1 tonna paxta olish uchun 10000 tonnagacha 1 tonna sur'iy kauchik olish uchun 3000 tonnagacha, 1 tonna nikel olish uchun 4000 tonnadan ortik suv sarflanadi. Maishiy ehtiyojlar uchun ishlatiladigan suvning ortacha miqdori ham oshib bormoqda. Masalan : dunyo boyicha shaharlarda ortacha kundalik suv sarfi aholi jon boshiga 200 litrni tashkil qilsa, bu korsatkich Toshkentda 700, Moskvada 800 litrni tashkil qiladi O'zbekiston yerlari asosan Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, 0020irchiq va Ohangaron daryolari suvlari bilan sug'oriladi. Daryolar suv oqimini tartibga solish uchun respublikada 53 ta suv ombori qurilgan. Mavjud ishlatiladigan suvlarning 85 % qishloq xojaligiga, 12 % sanoatga va 3 % maishiy-kommunal xojalikka tog'ri keladi. Suvlarning ifloslanishi ham dolzarb ekologik muammolardan biri hisoblanadi. O'zbekistonning asosiy daryolari Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston xududlaridan ifloslanib keladi. Daryolar suvi-chorvachilik kompleksi, kommunal-maishiy oqavalar, sanoat oqavallari va katta Xajmda kollektor —drenaj suvlari bilan ifloslanadi. Suvlarga pestitsidlar va zaharli kimyoviy birikmalarning koplav tushishi natijasida respublikaning ayrim xududlarida ichimlik suv muammosi keskinlashib ketdi. Ayniqsa, qoraqo'pog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatida ichimlik suv sifatining yomonligi kasalliklarning ortishi, olimning kopayishiga olib keldi. Oxirgi yillarda yer osti suvlari sifatining yomonligi kasalliklarning ortishi, olimning kopayishiga olib keldi. Oxirgi yillarda yer osti suvlari sifatining yomonlashuvi kuzatilmoqda. Farg'ona – Marg'ilon sanoat rayonida neft mahsuloti va fenollar bilan yer osti suvining ifloslanishi REM (ruxsat etilgan mikdor) dan yuz barobargacha ortiqqligi qayd qilingan.

Toshkent viloyatida ham yer osti suvlarining mahalliy ota yuqori ifloslanishi kuzatiladi. Respublikamizda suvlardan oqilona foydalanish maqsadida ilg'or chet el tajribalari joriy qilinmoqda. Tomchilab sug'orish, suvlardan takror foydalanish oqavalarni tozalash shular jumlasidandir. Suv havzalariga tushadigan sanoat oqavalari keyingi 5 yil ichida 2 yarim marta kamaygan. Suvlarni me'yoridan ortiq ifloslangani uchun jarima va tolovlar belgilangan. O'zbekiston Respublikasida suvdan foydalanish maxsus qonun asosida amalga oshiriladi. «Suv haqidagi va suvdan foydalanish» to'g'risidagi qonun 1993 yil 6 mayda qabul qilingan. Shunday qilib, kishilik jamiyatida suvning ornini bosadigan boshqa hech qanaqa resurs yoqdir. Bu esa suvning bebaho ekanligidan darak beradi. Kelgusida toza suv tanqisligi sezilsa, insoniyat bir qancha qoshimcha choralar korishga majbur boladi. Bunday choralar qatoriga muzlik suvlaridan foydalanish, dengiz va okean suvlarini chuchuklashtirib foydalanish va nihoyat yomg'ir suvlaridan foydalanish kabi vazifalar kiradi.

Mustaqil Vatanimizni asra va qadrla!

Dunyoning kunlik manzarasiga bir e'tibor bering: turli mojarolar, ur-yiqit, urush-janjal, qoporuvchiligu g'avg'olar. Goyo zamin olovli bir ochoqqa aylanib qolayotgandek.

Shular haqida oylaganda, Prezidentimiz Islom Karimovning O'zbekistonning boyliklari kop, lekin bizning eng katta boyligimiz, eng yuksak qadriyatimiz — jamiyatimizda hukm surayotgan tinchlik, millatlararo dostlik va hamjihatlikdir, degan sozlarining mohiyatini anglab, tinch-totuv hayotimizga shukronalar keltiramiz.

Mamlakatimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillarining bir oiladek ahil-inoq yashayotgani bu barqarorlikning muhim ustunlaridir.

— Shu tuproq, shu yer meniki, kindik qonim shu yerga tokilgan. Mahallada osganim uchun ozbek tilini ona tilimdan yaxshiroq bilaman, — deydi samarqandlik Pak Li. — Ota-onam koreyalik bolsa-da, otgan asr ortalarida O'zbekistonni vatan tutishgan. Avval men, song singillarim shu zaminda tug'ildik. O'qib kamolga yetdik, hozir tadbirkorlik bilan shug'ullanaman. Gohida odamlar menga rus tilida murojaat qilsa, ozbekcha lutf qilaman. Kimdir hayratga tushadi, kopchilik rahmat aytadi. Mahallamiz ahil, bordi-keldi uzilmaydi. Ayniqsa, toy-ma'rakadagi bunday ahillik, yelkadoshlikka boshqa joyda guvoh bolish qiyin.

Mamlakatimizda hukm surayotgan bunday muhit oz-ozidan paydo bolgani yoq, albatta. Bu Prezidentimiz Islom Karimov rahnamoligida azaldan xalqimizga xos bag'rikenglik va insonparvarlik fazilatlariga tayangan millatlararo munosabatlarning prinsipial jihatdan yangi konsepsiyasi izchil amalga oshirilayotgani natijasidir. Bu boradagi ishlar mamlakatimizning barcha fuqarolari uchun teng huquq va erkinlikni ta'minlashga yonaltirilgan. Bu muhim tamoyil O'zbekiston Konstitutsiyasida, boshqa milliy qonunchilik hujjatlarida mustahkamlab qoyilgan. O'zbekistonning millatlararo munosabatlarni mustahkamlash borasidagi katta tajribasi butun dunyoda keng e'tirof etilmoqda.

O'zbekistonda yashab istiqomat qilayotgan millat va elatlar oz milliy madaniyati, tili, an'ana va urf-odatlarini rivojlantirishi uchun barcha shart-sharoit yaratilgan. Kop sonli millatlarning madaniyat markazlari faoliyati samarali yolga qoyilgan bolib, gazeta, jurnallar nashr etilmoqda, radioeshittirish va telekorsatuvlar efirga uzatilmoqda.

Bugun har bir O'zbekiston fuqarosi, millatidan qat'i nazar, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarda keng va erkin ishtirok etayotir. Senat a'zolari, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi hamda mahalliy kengashlar deputatlari, yirik korxonalar va tashkilotlar rahbarlari orasida ham turli millat vakillarini uchratish mumkin.

Davlatimiz rahbarining tashabbusi bilan 1992-yilda tashkil etilgan Respublika Baynalmilal madaniyat markazi mamlakatimizda millatlararo munosabatlarni mustahkamlash borasida korsatilayotgan e'tibor va g'amخورlikning yorqin namunasidir. Mazkur tashkilot tomonidan bir yuz qirqaqa yaqin milliy madaniy markazlar faoliyati muvofiqlashtirilmoqda.

Milliy madaniy markazlarning erkin va mustaqil faoliyat yuritishi, oz urf-odat va an'analarni erkin davom ettirgan holda milliy bayramlarini otkazishi uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Ular tomonidan turli madaniy-ma'rifiy tadbirlar, anjumanlar, konsert dasturlari, festival va korik-tanlovlar otkazilmoqda. "O'zbekiston – umumiy uyimiz", "Qudratimiz – birlik va hamjihatlikda", "Vatan yagonadir – vatan bittadir" kabi shiorlar ostida mamlakatimizning barcha shaharlarida kotarinki kayfiyatda otkazilayotgan festivallar, davra suhbatlari kop millatli xalqimizning chirakam dostlik anjumaniga aylangan, desak, mubolag'a bolmaydi.

– Mamlakatimizda yuzdan ortiq millatga mansub fuqarolar kabi armanlar ham ahil-inoq, tinch-totuv yashab, mehnat qilmoqda, – deydi poytaxtimizdagi arman milliy madaniyat markazi raisi Martin Setyan. – O‘zbekistonda kechayotgan tub yangilanishlar jarayoniga turli millat vakillari o‘z yutuqlari bilan munosib hissa qoshayotgani, ayniqsa, tahsinga loyiq. Ularning mehnati e‘zoz va e‘tibor topib, davlatimizning eng yuksak mukofotlari, faxriy unvon va orden-medallariga sazovor bolishmoqda.

Prezidentimiz Islom Karimovning shu yil 12-iyunda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining yigirma ikki yillik bayramiga tayyorgarlik korish va uni otkazish to‘g‘risida”gi qarori asosida markazda maxsus dastur ishlab chiqilgan. Unga kora “Qadr-qimmatim, tayanchim va iftixorimsan, mustaqil O‘zbekiston!” shiori ostida barcha viloyatlarda turli madaniy-ma’rifiy tadbirlar, «Vatan obodligi – kongil obodligi» shiori ostida davra suhbatlari, «O‘zbekiston – umumiy uyimiz» shiori ostida an’anaviy dostlik va madaniyat festivallari otkazilmoqda.

Hozirga qadar festival doirasida Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlarda seminar va davra suhbatlari, milliy madaniy markazlar badiiy jamoalari ishtirokida konsert dasturlari tashkil etildi. Festivalning yakuniy bosqichi dekabr oyida Toshkent shahrida bolib otishi rejalashtirilgan. Bu tadbirlarda qatnashayotgan turli millat va elat vakillari O‘zbekistondek jannatmonand va betakror yurtda tug‘ilib, oz orzu umidlariga yetishayotganidan baxtiyorligini faxr-iftixor bilan ta’kidlashmoqda.

Qaysi mamlakatda tinchlik, xotirjamlik hukmron bolsa, osha yerda farovonlik, osha yerda baraka va rivojlanish boladi. Buni mustaqillik yillarida mamlakatimizda amalga oshirilgan izchil islohotlar, erishilgan yutuqlar misolida ham korish mumkin. Xalqimizning niyati esa bitta, dunyoda tinchlik bolisin, keksalarimiz aytganidek, jonajon yurtimizga koz tegmasin.

Ommaviy axborot vositalarining hayotimizdagi orni

27-iyun kuni — Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni deb e‘lon qilingan bu sanaga bu yil roppa-rosa yigirma yil tolayotgani nafaqat soha xizmatchilari, balki ularning ijod va mehnat mahsulidan bahramand boladigan millionlab mushtariylar, barcha ziyolilarimiz tomonidan mamlakatimizda qutlug‘ bayram sifatida nishonlanayotgani hammamizga katta mamnuniyat yetkazadi.

Hech shubhasiz, ana shu tarixan qisqa davrda O'zbekiston ommaviy axborot vositalari jamiyatimizda amalga oshirilayotgan chuqur ijtimoiy-siyosiy islohotlar, zamon talablariga javob beradigan demokratik yangilanishlarning kozgusiga, odamlarimizni, keng ommani yangicha fikrlashga, ma'naviy uyg'oqlikka, ongu tafakkurimizni ozgartirishga da'vat etadigan qudratli kuchga, qisqacha aytganda, kundalik hamrohimizga aylanib borayotganining guvohi bolmoqdamiz.

Yurtimizda yangi hayot qurish, yangi marralarni egallash borasida bosib otgan mustaqil taraqqiyot yolimizni sarhisob qilar ekanmiz, Vatanimiz erishgan barcha-barcha yutuqlarda, hayotimizda amalga oshirilayotgan, ozgalarning havasini tortayotgan ulkan ozgarishlarda siz, azizlarning munosib hissangiz borligini xalqimiz yaxshi biladi va yuksak qadrlaydi.

Matbuot va ommaviy axborot vositalarining hayotimizdagi orni va ta'siri ortib, xalqimiz ortasida "Tortinchi hokimiyat" sifatida tobora katta ishonch va hurmat qozonib borayotgan ekan, buning negizida avvalambor jurnalistlar, ko'p holatlarda kozga tashlanmaydigan kamtarin muharrirlar, noshirlar, matbaa sohasi va zamonaviy axborot-kommunikatsiya tarmoqlarining ming-minglab zahmatkash ishchi-xizmatchilarining kundalik og'ir va sermashaqqat mehnati mujassam.

Shu borada jamiyatimizning bugungi va ertangi kuni boladimi, uzoq kelajagi va porloq uflari boladimi, bir soz bilan aytganda, O'zbekistonni dunyodagi taraqqiy topgan mamlakatlar qatoriga kotarishdek yuksak marralarni kozlagan qonunlarimiz, dasturlarimiz boladimi – bularning barchasini amalga oshirish uchun xalqimizga ochiq va ravshan qilib yetkazish, el-yurtimizni safarbarlikka chorlash, ruhini kotarish yolida matbuot va axborot vositalarining orni va ahamiyati beqiyos.

Matbuot, televideniye, turli informatsiya vositalarining – bugungi globallashuv zamonida jahon miqyosida barcha-barcha olkalar va xalqlar hayotida hal qiluvchi orin olayotgan bu sohaning tobora oshib borayotgan ahamiyati va ta'siri haqida ortiqcha gapirishga hojat yoq.

Bugungi kunda jamiyat, fuqarolik institutlari, qolaversa, har qaysi insonning hayoti aynan axborot-kommunikatsiya sohalari bilan uzviy va chambarchas bog'lanib borayotganini inobatga olmaydigan mamlakat oz

rivojida umumbashariy taraqqiyotdan chetda qolib ketishi va intellektual boyligidan judo bolishi tabiiydir.

Hayotda oz tasdig'ini topgan ana shu haqiqatni hisobga olgan holda, mamlakatimizda ommaviy axborot vositalari faoliyatini davr talablari darajasiga kotarish uchun ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, soha xodimlarining ijtimoiy hayotdagi orni va nufuzini oshirish, mashaqqatli mehnatini rag'batlantirish maqsadida markaziy va hududiy tele-radiokanallar, viloyat va tuman gazetalarida, mavjud 150 dan ziyod nashriyot, 1630 dan ortiq matbaa korxonasida keng kolamli islohotlar, texnik va texnologik yangilash jarayonlari amalga oshirilganini alohida ta'kidlash lozim. Shular qatorida matbuot va ommaviy axborot vositalari, nashriyot, matbaa korxonalari va matbuot tarqatuvchi tashkilotlar uchun qoshimcha soliq imtiyozlari va afzalliklar berilgani, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash boyicha olib borilayotgan ishlar bugungi kunda ozining katta amaliy samarasini bermoqda.

Ayni vaqtda aholining tezkor va haqqoniy axborot olishga bolgan ehtiyojini yuksak darajada ta'minlash, telekorsatuvlarning mazmuni va sifatini oshirish maqsadida mamlakatimizda raqamli televideniye ga otish boyicha keng kolamli ishlar olib borilmoqda. Faqatgina joriy yilning ozida bu boradagi korsatkichni 42 foizdan 45 foizga yetkazish kozda tutilayotgani ayniqsa e'tiborlidir.

Jumladan, oxirgi vaqtda O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi tarkibida "Madaniyat va ma'rifat", "Dunyo boylab", "Bolajon" telekanallari tashkil etilgani, hech shubhasiz, bu yoldagi yana bir muhim qadam boldi.

O'zbekiston ommaviy axborot vositalarining salohiyati tobora osib borayotganining tasdig'ini yurtimizda ommaviy axborot vositalari soni 1991-yilga nisbatan qariyb 3,5 barobar ortib, 1326 taga yetgani, fuqarolik jamiyatining muhim sharti bolgan nodavlat ommaviy axborot vositalari tarmog'i shakllanib, samarali faoliyat korsatayotgani, an'anaviy axborot tizimlari bilan birga internet saytlari, internet-radio, internet-televideniye ham hayotimizdan keng orin egallab borayotgani misolida yaqqol korish mumkin.

O'zbekiston tele-radio kanallari tomonidan tayyorlanayotgan korsatuv va eshittirishlar global tarmoq orqali real vaqt rejimida

dunyoning ko'plab davlatlariga uzatilayotgani, yurtimiz ommaviy axborot vositalarining aksariyati internetda oz veb-saytiga ega ekani mamlakatimizning xalqaro mediamakondan munosib orin egallashi uchun xizmat qilishi shubhasiz.

Bugungi bayram kunida nafaqat ana shunday ijobiy natijalar haqida soz yuritish, balki matbuot va ommaviy axborot vositalarimizning oldida turgan dolzarb vazifalar, yolimizda hali-beri tosiq-g'ov bolib, oz yechimini kutayotgan masalalar haqida xolisona va atroflicha fikr almashib olishimiz ayni muddao bolardi.

Shu ma'noda, ma'naviy hayotimizni, bu yonalishda olib borayotgan siyosatimizni, bugun shiddat bilan ozgarib borayotgan zamon bilan uyg'un va hamohang rivojlantirish maqsadida bizning ozligimiz, hayot va tafakkur tarzimizning ifodasi bolgan milliy qadriyatlarni ko'z qorachig'idek asrab, shu bilan birga, jahon miqyosida erishilgan, e'tirof etilgan umumbashariy yutuqlarga tayanib, ularni ozlashtirib ish olib borishimiz zarur. Va aynan ana shunday mezonlar matbuot va ommaviy axborot vositalari faoliyatining asosiy tamoyillarini tashkil qilishi kerak.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda ana shu talablarga javob beroladigan, eski tuzum asoratlari va qoliplaridan butunlay xoli bolgan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini, chet tillarni puxta egallagan jurnalistlarning yangi avlodi shakllanib kelayotgani barchamizni quvontiradi.

Barchamizga yaxshi ayonki, el-yurtimiz, jamiyatimiz jurnalistlar faoliyatiga avvalambor ularning oz Vatani, oz xalqi hayotiga daxldorlik tuyg'usi, grajdanlik pozitsiyasi, ijtimoiy mas'uliyatiga qarab baho beradi va oylaymanki, bu eng tog'ri va haqqoniy bahodir.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, bugungi notinch va tahlikali zamonda yurtimizdagi tinch va osuda, erkin va farovon hayotni asrash va mustahkamlashda siz, aziz jurnalistlardan xalqimiz yanada koproq faollik va jonbozlik korsatishni kutishga haqlidir. Ayniqsa, unib-osib kelayotgan yoshlarimizni mustaqil fikrleydigan, bizning qanday buyuk tarix va merosga ega ekanimizni anglab, ana shu bebaho boylikni qadrlab yashaydigan, biz boshlagan ulug' ishlarning munosib davomchilari bolgan insonlar etib voyaga yetkazishda matbuot ahlining haqqoniy sozi, uning

ta'siri g'oyat muhim, aytish mumkinki, hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini hech qachon esimizdan chiqarmasligimiz lozim

Globallashuv va ma'naviy tahdid

O'zbek xalqi oz mustaqilligini qolga kiritganidan buyon yoshlarimiz va bolalarimiz ma'naviy-aqloqiy tarbiyasi tizimida Vatan tuyqusi, vatanga e'tiqod, vatanparvarlik, insonparvarlik va milliy-ma'naviy qadryatlarni shakllantirish, ularni oz xalqi va vatanining sodiq farzandlari qilib tarbiyalash hayotimiz ma'naviyati va mazmuniga aylanmoqda.

Bugungu kunga kelib yoshlar ma'naviyatini shakllanishida milliy-ma'naviy qadryatlarning aqamiyatini oshirish, ularni milliy an'analarga sodiq ruhda tarbiyalash, ularni barkamol shaxs etib tarbiyalash masalasi davlat siyosati darajasiga kotarildi. Zero yurtboshimiz ta'kidlaganidek: «O'zbekistonni yangilashning oliy maqsadi ana shu an'analarini qayta tiklash, ularga yangi mazmun bag'ishlash, zaminimizda tinchlik va demokratiya, farovonlik, madaniyat, vijdon erkinligi va har bir kishini kamol toptirishga erishish uchun zarur shart-sharoitlar yaratishdir».

Xalqaro munosabatlar tizimida yuz berayotgan ozgarishlar natijasida milliy havfsizlik, mintaqaviy havfsizlik va xalqaro havfsizlik va ularning ozaro bog'liqligini anglashga e'tibor ortib bormoqda bugungi dunyoning axborot havfsizlik holati "Havfsizlikka bolgan zamonaviy yondashuvlarni ishlab chiqishga va milliy-mintaqaviy xalqaro havfsizlikka nisbatan konseptual qarashlarni rivojlantirishga undalmoqda".

Axborot globallashuvi va yoshlar ma'naviyati har qanday axborot oqimining yoshlar ma'naviyatiga ta'siri xususidagi masalalar zamirida jamiyatimizning davlatimizning milliy havfsizligi nazarda tutiladi.

Bugungi yoshlarimizning aksariyati asosiy axborot manbai sifatida internetga murojaat qilmoqda lekin ularda axborot immuniteti shakllanmaganligi bois "internet orqali ma'naviyatga salbiy tasir vujudga kelishi mumkin".

Ularning ma'naviyatiga ijobiy ta'siri esa zehni otkir dunyo bilimlarini egallagan bolishi, vatan manfaati yolida hizmat qilishlariga begona g'oyalarga berilmasligiga undaydi. Ularni eng avvalo vatanga etiqodli, urf-odat qadriyatlarimizga sadoqatli bolishi istalgan buzg'unchi axborotlarga nisbatan oz axboroti shakllanadi.

Butun jahonda bolayotgan olamshumul ozgarishlar, iqtisodiy taraqqiyot ilm-fandagi yangiliklar ixtirolar bularning hammasi ommaviy axborot vositalari orqali namoyon bolmoqda.

Globalashuv asrida axborotga bolgan talab kundan – kunga oshib bormoqda demokratik jamiyatda ommaviy axborot vositalari tele-radio kanallari muhim ahamiyatni kasb etadi.

Globalashuv jarayoni qonuniy jarayon bolib, oziga xos hususiyatlarga ega ulardan biri davlatlarni xalqaro maydoga erkin chiqishi, ular bilan yaqindan hamkorlik olib borish hamda oz milliy manfaatlarini turli xil xalqaro tashkilotlar doirasida taminlashga keng imkoniyatlarini ochib beradi.

Globalashuv jarayonining oziga xos ijobiy tomonlari bilan yonmayon salbiy jihatlari mavjud har bir davlatdagi xoh ijobiy xoh solbiy voqea xodisalar dunyoning boshqa bir mintaqasida juda tez tarqalib oz ta'sirini korsatmoqda buning oqibatida mintaqa havfsizligi va barqarorligiga jiddiy taxdidlar vujudga kelmoqda bu holat esa milliy va mintaqaviy havfsizlikni ta'minlashda jiddiy muammolarni keltirib chiqarmoqda.

“Aslida hayotning ozi turli-tuman g'oyalar kurashidan bahs-munozaralardan iborat taraqqiyotining ma'no-mazmuni kerak bolsa falsafasi ham shunda ammo har qanday tahdid yoki tahlika oldida vahimaga tushmasdan, ana shu kurash va sinovlarga doimo tayyor turishida, Ogoh va sergak bolishdadir” degan edi. Prezidentimiz I.A. Karimov.

Inson omili nuqtai nazaridan organadigan bolsak, mafkuraviy immunitet — har qanday axborot ta'sriga tushub qolmaslik avvalo oziga osha inson ong-u tafakkuri idroki otkiriligiga, chuqur mushohada qilish qobiliyatiga bog'liq.

Umuminsoniy ma'naviyat turli – tuman millatlarning oziga xos boshqa millatlar uchun ham ma'naviy ozuqa bera oladigan qirralarini ozida mujassamlashtirganligi bois, tabiiyki keng yoyilib boradi hamda jahonda yashayotgan turli millatlarning ma'naviyati rivojlanishiga yordam beradi.

Uning zamirida zoravonlik yoli bilan ozga millat va ellatlar ongi, qalbini egallash maqsadi turmaydi, balki ma'naviy tenglik, samimiylik, ozaro dostlik, qardoshlik va bir-birini ulug'lash kabi umuminsoniy qadryatlar turadi. Shuning uchun ham turli millatlar qadryatini boyitib boradi. Ularni yaqinlashtiradi va ma'naviyatini yuksalishiga yordam beradi.

Yoshlar ma'naviyati uni milliy qadryatlari asosida shakllantirish kun tartibidagi dolzarb vaziatlaridandir. Shakllanish jarayoni oziga xos tosiqlar (ichki va tashqi)dan otib amalga oshiriladi.

Buning uchun:

- uzluksiz ta'lim tizimida milliy qadriyatlarimizning mazmun mohiyatini murabbiylik odatlaridan tashqari har bir fan tarkibida uqtirib borish;

- globalashuv jarayonida har bir oquvchi, talabada tanlash didini shakllantirib borish;

- ommaviy madaniyatining zararli oqibati haqida tushunchaga ega bolish;

- milliy an'analarimiz, qadriyatlarimiz, urf odatlarimizga sadoqatli bolish kabi fazilatlarini shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

XXI asr – axborot texnologiyalari asri

XXI asr – yangi axborot texnologiyalari asri. Ushbu davrda axborot texnologiyalariga oid bilimlarga ega bolmay turib zarur konikma va malakalarni shakllantirib bolmaydi. O'quvchilarda xayotiy zarur bolgan XXI asr bilim va konikmalariga ega bolishlari ularni keyingi xayotga tayyorligining bosh me'zoni hisoblanadi. Ushbu sharoitda zamonaviy ta'limning maqsad va vazifalari ham ozgarib boryapti, an'anaviy ta'lim yondoshuvidan XXI asr ta'lim yondoshuviga, ya'ni shaxsga yonaltirilgan ta'limga otimoqda. Bunday ta'lim yondoshuvining asosida oquvchi shaxsining tola rivojlanishi, tez ozgaruvchan xayotga xar taraflama tayyor bolishi, ularning mustaqil ravishda bilim olish konikmalarini, ijodiy fikrlashini rivojlantirish, ulkan axborot makonida axborotlarni tanqidiy nuqtai nazaridan tog'ri ruzlash, tanlab olishni, oldida turgan muammolarni nafaqat kora bilish, balki ularni ifodalash va hal eta olish yotadi.

Axborot texnologiyalari, kompyuter va kompyuter dasturlari insonlar bajaradigan ishlarni yengillashtirish, samarali faoliyat yuritish va bilimlarga ega bolish uchun yaratiladi, yangi imkoniyatlar ochadi va bizdan yangi bilim va konikmaga ega bolishimizni talab etaadi. Shu orinda Kreyg Barretning sozlarini keltirish orinli boladi: "Mojizani kompyuterlar emas, balki oqituvchilar yaratadi". Ya'ni, axborot texnologiyalari

vositalari ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilishi, bu jarayonda ular faqatgina bilimlarni yig'ish vositasi sifatida qatnashishi nazarda tutiladi.

Ta'lim tizimi oldiga qoyilayotgan ulkan vazifalarni amalga oshirishda oqituvchilardan XXI asr konikma va malakalarga ega bolishni talab etadi. Bugungi kunda XXI asr konikma va malakalariga oid koplal tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, UNESCO tomonidan ishlab chiqirilgan "O'qituvchilarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid bilimlarga ega bolishlik boyicha tavsiyalar (Information and Communication Tools Competency Framework for Teachers (ICT CFT))", XXI asr konikma va malakalari boyicha hamkorlik tashkiloti (Partnership for 21st Century Skills – www.21stcenturyskills.org)dir. Bundan tashqari XXI asr konikma va malakalari boyicha alohida izlanishlarni Apple Computer, Cisco Systems, Dell Computer Corporation, Microsoft Corporation, Intel Corporation tashkilotlari ham olib bormoqda.

XXI asrda mehnat bozori ish orinlarini ozgarishiga, yangilarini paydo bolishiga ta'sir etar ekan. ta'lim tizimi ham shunga mos ravishda javob berishi kerak. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT) ta'lim jarayoniga joriy etish oqituvchilarga XXI asrda muvaffaqiyatga erishish uchun muhim bolgan konikmalarni shakllantirishda eng muhim vositalardan biri bolib xizmat qiladi.

AKTni ta'lim jarayoniga joriy etish oqituvchilardan bir qator konikma va malakalarga ega bolishlikni talab etadi: didaktik materiallarni va faoliyatiga oid xujjatlarni tayarlashda matn muxarriridan samarali foydalanish, multimedia taqdimotlarini tayyorlash, tarmoq ichida ma'lumotlarni izlash va mulloqot qilish.

Ushbu vazifalarni bajarishda oqituvchilardan kompyuter savodxonligiga ega bolishlik talab etiladi. Bugungi kunda kompyuter savodxonligi keng qamrovli tushuncha bolib, oz ichiga juda ham koplal konikmalarni oladi. Shular ichidan oqituvchilar tomonidan kompyuter savodxonligiga ega bolishlikning eng kerakli va zarur bolgan tayanch qismini ajratib olish muhimdir.

Fan oqituvchilarining AKT savodxonligi boyicha egallashi lozim bolgan tayanch konikmalar:

- Kompyuter haqida tushunchaga ega bolish va uning ishlash prinsiplarini bilish (asosiy va qoshimcha qurilmalari haqida ma'lumotga ega bolish);
- Dasturiy ta'minot haqida bilimlarga ega bolish;

- Didaktik materiallar va ishchi xujjatlarni tayyorlashda matn muxarrirlari, elektron jadvallar va boshqa amaliy dasturlar toplamidan foydalanish;
- Internet tarmog'ini imkoniyatlaridan foydalanishni bilish.

Yuqorida keltirilgan konikmalar AKT savodxonligiga erishish uchun zarur bolgan minimal konikmalar hisoblanadi. Bugungi kun oqituvchisi uchun axborot texnologiyalari uning kasb faoliyatidagi vazifalarnigina (dars rejasini tuzish, taqdimotlar yaratish, Internet tarmog'idan oz faniga oid materiallarni toplash) bajarish uchun emas, balki oqitadigan fani yuzasidan didaktik materiallar yaratish, oquvchilarning oquv faoliyatini tashkil etishda AKT vositalaridan foydalanish (kompyuter tarmog'ini orqali turli vazifalar berish, Internet resurslarini yaratish va ularda ta'lim materiallarini joylashtirish) uchun ham xizmat qilishi kerak.

Aloqa muzeyi

Toshkent shahrida mamlakatimizda telekommunikatsiya sohasi tashkil etilishi va rivojlanishi yo'lini namoyish etuvchi, 400 dan ortiq turli ekspozitlardan jamlangan Aloqa tarixi muzeyi oz faoliyatini boshladi.

Muzey qurilishi O'zbekiston aloqa va axborotlashtirish agentligi tashabbusi bilan aloqa sohasi korxonalari hisobiga qurildi. Bir yil muddat ichida zamonaviy uch qavatli bino bunyod etildi, unda milliy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi yutuqlar va rivojlanish bosqichlari keng ekspozitsiyasi joylashtirildi. Muzey kolleksiyasini toplashda ozi uchun qimmatli tarixiy buyumlarni xolisona taqdim etib jamoatchilik ham oz hissasini qoshdi.

Uch qavatli muzey turli ekspozitsiyalarga boy: misol uchun yuqorida tasvirlangan, bir necha yuz yillar davomida foydalanilgan pochta aravasi maketi birinchi qavatda joylashtirilgan. Maket doimo oz ishining ustalari deb hisoblangan Qoqonlik hunarmandlar tomonidan haqiqiy kattaligida tayyorlangan. Bundan tashqari, muzeyning shu qavatida mutaxassislar, olimlar, tashrif buyuruvchilar ortasida muloqot va norasmiy uchrashuvlar hamda munozaralar otkazish joyi tashkil etilgan.

Ikkinchi qavatda muzey kolleksiyasining asosiy qismi joylashgan. Bu yerda O'zA.AA tarkibiga kiruvchi sohalar yuqori texnologik korxonalari hamda O'zbekistonning yetakchi mobil aloqa operatorlari ekspozitsiyalari tomoshabinlarga taqdim etiladi. Milliy AKT sohasini yaratish yoli namoyish etilgan — telekommunikatsiya texnologiyalarining tarixiy rivojlanishi shajarasi eng asosiy eksponat hisoblanadi.

«O'zbekiston pochta» stendlarida Temuriylar davridan boshlab, uning zamonaviy rivojlanish bosqichigacha bolgan davri ozbek pochta-tashilashining tashkil topishi taqdim etilgan. Misol uchun, qoriqlashda gulxan, tutun va quyosh nuri yordamida olinadigan signal xabarlaridan foydalanilgan qadimiy qal'a maketini korish mumkin. Bundan tashqari, pochta-tashilash turli tarixiy davrlarda foydalangan asboblari va maxsus kiyimlari o'zgarib borishini kuzatish mumkin. Masalan, stendlarda otgan asr boshlarida pochta-tashilash haltasi, 1916-yil pochta xizmatchilari kiyimlari predmetlari, muhrlar namunalari, griflar, shtempellar namoyish etilgan.

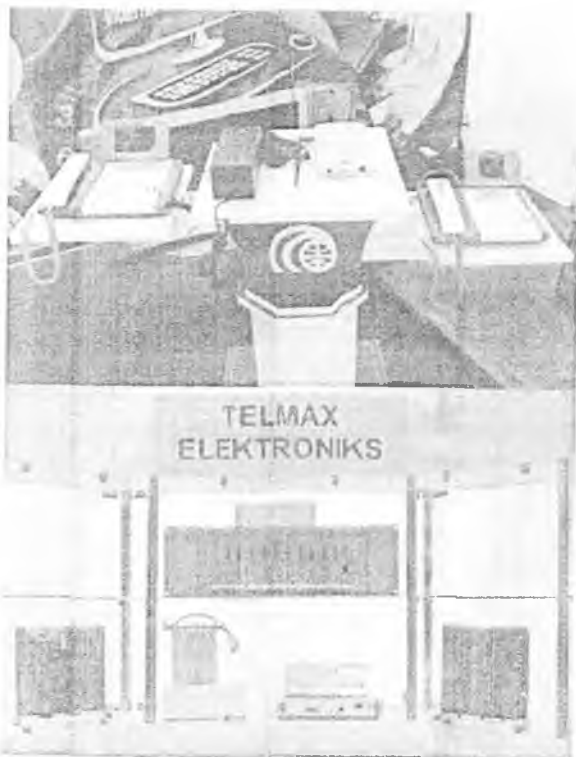

1992-yil 26-avgust kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov tomonidan O'zbekiston hududida birinchi mobil aloqasi amalga oshirilgan mobil telefoni muzey ekspozitsiyasi nodir eksponatlaridan biri hisoblanadi. Shunday qilib, ushbu mobil apparati O'zbekistonda IT-industriyasi jadal rivojlanayotgan segmentlaridan biri rivojlanishida birinchi qadam bolib qoldi. Bundan tashqari, milliy mobil aloqa operatorlari standlarida mamlakatda mobil aloqa paydo bolgan paytdan foydalanilgan turli standart mobil telefonlari joylashtirilgan.

1976-yil 24-avgust kuni oyga lunoxod tushirilgan, uning uskunalaridan bir qismi O'zbekistonning «Koinot» korxonasida tayyorlangan. Ushbu apparatning modeli ham muzey ekspozitsiyasini toldirdi. Bugungi kunda ham korxonada qishloq hududlari uchun mini-ATS'lar va ekspozitsiyalarda taqdim etilgan raqamli tyunerlar kabi yuksak texnologik mahsulotlar ishlab chiqarish bilan o'z an'analarini davom ettirmoqda.

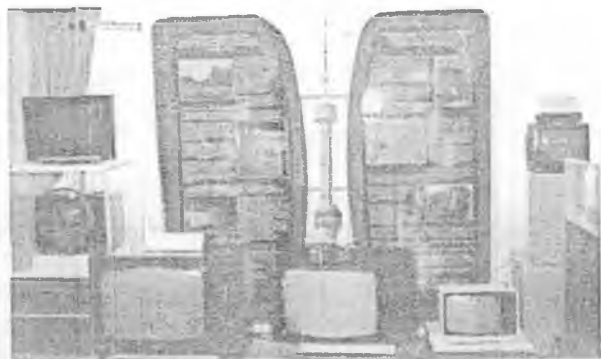

O'zbekistonda telefon aloqasi rivojlanishi aks ettirilgan stand juda qiziqarli. Ekspozitsiyada mamlakatda asr boshidan foydalanilgan telefon modellari joylashtirilgan. Ularning ba'zilar ishlab chiqarilganligiga 60 yildan kop bolgan bolsa hana ularning barchalari telefon tarmog'iga ulangan va har bir istovchi ularning xizmatidan foydalanishi mumkin. Muzeyning yana bir e'tiborga loyiq eksponati — bu O'zbekistonda mustaqillik yillarida chiqarilgan pochta markalari hamda XIX asr boshlariga mansub kartochkalar va otkritkalari kolleksiyasi hisoblanadi.

Uskunalar bilan tashqari 1991-yildan boshlab aloqa va axborotlashtirish sohasidagi qonunchilik hujjatlari namunalari, avvalgi yillar qoidalari hamda hujjatlar namunalari ekspozitsiyada katta orin egallagan. Muzeiy kolleksiyasining interfaol tarkibiy qismini ham korsatib o'tish lozim — raqamli terminallar, ularda muzeyni qurish va uning kolleksiyasini yaratish barcha bosqichlari haqida videofilmni tomosha qilish mumkin.

Xronologiya, tarixiy ahamiyati

Tarixni anglab yetish uchun asosiy manbalar bilan birga Yordamchi tarix fanlarini ham chuqur bilish zarur. Tarixni o'rganishda tadqiqotchi qator maxsus va yordamchi tarix fanlaridan keng ko'lamda foydalanmog'i lozim. Yordamchi tarix fanlari bir-biri bilan bog'liq, bir-birini to'ldirsa-da, ularning har birining o'z maqsad va vazifalari o'z yo'nalishi, usullari va uslublari mavjud.

Yordamchi tarix fanlarining har birining alohida fan va tadqiqot predmetiga ega. Masalan: *Xronologiya* – turli xalqlarda va turli tarixiy davrlarda vaqtni qanday hisoblashganini, ularni bir-birlari bilan qanday bog'lash, taqqoslash imkonligini, tarixiy voqealarning sanalarini aniqlaydi. *Numizmatika* – tangalar tarixi bilan shug'ullanadi, *geneologiya* – shajara va sulolalar tarixini, *metrologiya* – uzunlik, og'irlik o'lchovlari va o'lchov birliklarini, *paleografiya* yozuvlarning paydo bo'lishi va

rivojlanishini, *carxeografiya* – hujjatlarni chop etish usullari va uslublarini, *tomoni nika* – joy nomlari tarixini, tarixiy geografiya - *sferagistika* – muhrlar tarixi bilan shug'ullanadi. Ushbu fanlarning har biri o'z o'rganish yo'nalishiga ega bo'lsa-da, ular bir-birlari bilan uzviy bog'langan va manbahunoslikni tashkil etadi, ular manbalarni chuqur o'rganishga qaratilgan. Mazkur fanlarni an'anaviy tarzda "Yordamchi tarix fanlari" deb ataymiz. Ular tarixni har tomonlama mukammal o'rganishga xizmat qiladi. Bugungi kunda yuqorida qayd qilingan fanlarning ko'pchiligi alohida mustaqil fanlar darajasida bo'lib, ularga nisbatan "*Maxsus tarixiy fanlar*" iborasi ko'pchilik tomonidan qabul qilingan. Bu fanlar mazmuniga ko'ra tarixning quyidagi sohalarini – ijtimoiy, iqtisodiy (savdo-sotiq, tovar pul munosabatlari, soliq, erning maydoni) siyosiy, madaniyat, san'atni o'rganadi.

Yordamchi tarix fanlari sohalariga tarixchilardan tashqari o'z tadqiqotlari bilan ekologiya, geografiya, irrigatsiya va boshqa mutaxassislar ham murojaat etadilar.

Xronologiya - yordamchi tarix fanlaridan biri bo'lib, u vaqt to'g'risidagi fandır. Xronologiya so'zi grekcha so'z bo'lib, "*xronos*" – vaqt, "*Zogos*"- fan, ya'ni vaqtni o'rganish haqidagi fan deganidir. Xronologiya vaqtlarni o'rganish, hisoblash haqidagi fan sifatida ikki qismga bo'linadi, bular astronomik (matematik) xronologiya va tarixiy xronologiyadir. Astronomik (matematik) xronologiya osmon jismlarining siljishi to'g'risidagi aniq astronomik davrlarning vaqtini aytib berish uning vazifasi hisoblanadi.

Tarixiy xronologiya tarixiy taraqqiyot davomida vaqtni hisoblash sistemasini o'rganadi, ularning o'zaro bog'liqligini, vaqtlarni bir hisob sistemasidan ikkinchisiga aylantirish uslublarini ishlab chiqadi. Tarixiy xronologiya yuqoridagi hisoblash sistemasidan tarixiy vaqtlarni hisoblashda amalda foydalanadi va tarixiy manbalardagi sanalarning aniqligini tarixiy tahlil qiladi.

Insoniyatning xo'jalik hayotidagi ehtiyoji vaqtni hisoblash zaruratini yuzaga keltirdi. Qadimda vaqtni hisoblashda tabiatning doimiy takrorlanib turuvchi hodisasi bo'lgan sutka, tun, kun, oy fazalarining o'zgarishi, erning yillik aylanma harakatidan foydalanilgan. Asta-sekin vaqtni aniq hisoblashga bo'lgan ehtiyoj yuzaga keldi. Buning uchun osmon jismlar harakatini, umuman astronomiyani bilish zarur edi. Bundan tashqari yana bir vazifani, kun, oy, yillar o'rtasidagi farhlarni aniqlash zarurati ham tug'ildi. Buning uchun esa matematik hisob-kitobni puxta bilish lozim edi.

Xronologiya bilim sohasi rivojlanishiga qadimgi Yunoniston va Rim olimlari Erot Kalipp, Gipparx, Varron, Ptolomeylar katta hissa qo'shganlar.

Gipparx - (eramizgacha 190-125 yillar) birinchi bo'lib o'lchamini va undan Ergacha bo'lgan masofani aniqlagan. Uning shaxsiy kuzatuvlari natijasida quyosh yilining uzunligini deyarli aniq hisoblab chiqqan (xato 6 daqiq). Olim o'pts uchun ulkan hisoblangan 850 ta yudduzlarning xolati

Klavdiy Ptolemey - mashhur "Almagest" asari muallifi. Asar o'rtasrlargacha astronomiyaga oid asarlarning sarasi hisoblangan. Shuningdek, Ptolemey sakkiz kitobdan iborat "Geografiya" asarining muallifi hamdir. U kartografik proektsiyalar nazariyasini ham yaratgan.

Uning "Podshohlarning xronologik jadvali" asari xronologiyaga oid muxim manba hisoblanadi.

MUNDARIJA

SO‘Z BOSHI	3
O‘ZBEK TILINI ORGANAMAN’	4
TIL-MA’NAVIYAT KO‘ZGUSI.....	4
УЗБЕКСКИЙ АЛФАВИТ (O‘ZBEK ALIFBOSI).....	7
TANLANGAN KASBDA O‘ZBEK TILINING ORNI	9
HARBIY TA‘LIM.....	9
O‘ZBEKISTON - MENING VATANIM	10
DUNYODA TINCHLIK VA OSOYISHTALIK.....	11
DUNYONING TANIQLI OLIMLARI.....	14
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QUROLLI KUCHLARI.....	15
JISMONIY TARBIYA VA SPORT	15
BUYUK SARKARDALAR.....	18
VATAN HIMOYACHILARI	19
O‘ZBEK BADIY SAN‘AT TURLARI	20
EKOLOGIYA.....	29
MUSTAQIL VATANIMIZNI ASRA VA QADRLA!.....	41
OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING HAYOTIMIZDAGI ORNI.....	43
GLOBALASHUV VA MA’NAVIY TAHDID.....	47
XXI ASR – AXBOROT TEXNOLOGIYALARI ASRI	49
ALOQA MUZEYI.....	51
XRONOLOGIYA, TARIXIY AHAMIYATI.....	57

**MUSTAQIL SHUG'U LLANISH UCHUN DIDAKTIK
M A T N L A R VA T O P S H I R I Q L A R**
(Rus iyzabon maxsus fakultet talabalari uchun)

Muharrir: Abdullaeva S.X.
Sahifalovchi: Umarova K.X.

Bosishga ruxsat etildi: 01.07.2014. Bichimi 60[84/16
Times garnituras. Ofis qog'ozi. Printerda chop etildi
Shartli.b.t.:4,0 . Adadi: 50. Zakaz: № 01-07.

"IMPRESS MEDIA" MCHJ bosmaxonasida chop etildi
Korxonamanzili Yakkasaroy tumani, Qushbegi ko'chasi, 6-uy

